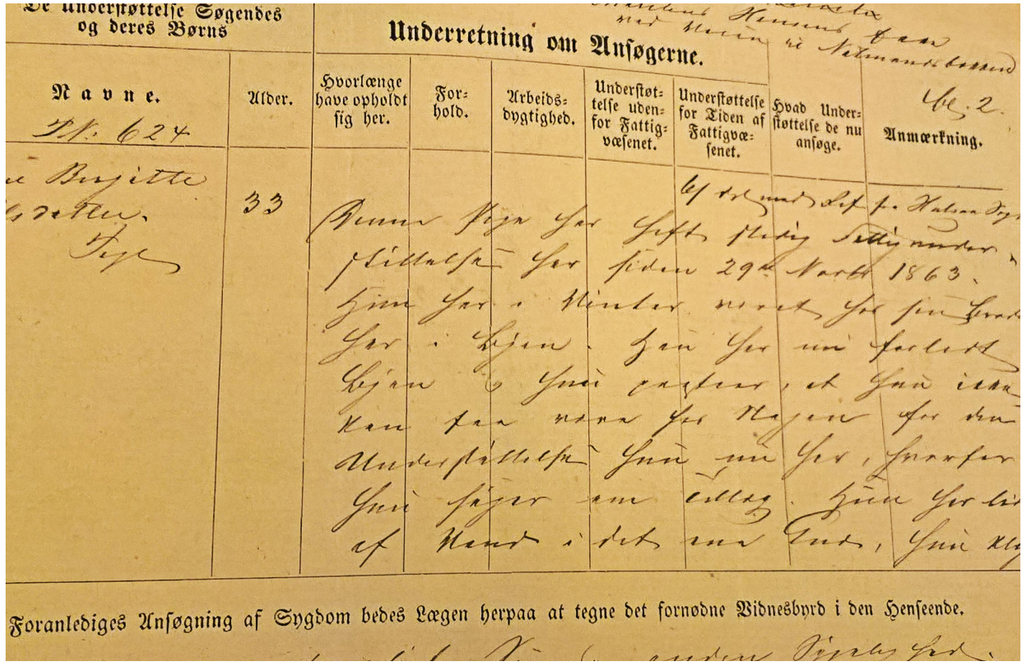
De Understøttelse Søgendes og deres Børns

Underretning om Ansøgerne.

Navne.	Alder.	Hvorlænge have opholdt sig her.	Forhold.	Arbeidsdygtighed.	Understøttelse udenfor Fattigvæsenet.	Understøttelse for Tiden af Fattigvæsenet.	Hvad Understøttelse de nu ansøge.	Anmærkning.
Anne Birgitte Olsdatter Pige	33							

Foranlediges Ansøgning af Sygdom bedes Lægen herpaa at tegne det fornødne Vidnesbyrd i den Henseende.

I 1865 ble det avholdt en folketelling i Norge. I dette året bodde det 10.876 mennesker i Kristiansand, og den var en av Norges syv store byer. Gode tider, handel med trelast og arbeid innen sjøfart hadde gjort flere mennesker i byen velstående, men mange levde også på randen av fattigdom, eller under full støtte fra byens fattigvesen. Artikkelen belyser de ulike gruppene fattige i Kristiansand i 1865, bakgrunnen for deres fattigdom og utdrag fra enkeltmenneskers skjebne.

Fra fattigvesenet i Kristiansands arkiver. Søknad for Anne Birgitte Olsdatter for støtte fra fattigvesenet. Foto: Tonje Tjøtta.

HUN "NYDER FATTIGUNDERSTØTTELSE"

EN UNDERSØKELSE AV DE FATTIGE I KRISTIANSAND I 1865

Tonje Tjøtta

Folketellingen som ble avholdt i Norge i 1865 kan brukes for å undersøke hvem de fattige i Kristiansand var, hvor de bodde og til dels fortelle hvorfor enkelte mennesker var fattige. Det finnes mange enkeltskjebner som ikke kommer frem i slik statistikk, men det var heller ikke hensikten med folketellingen. Selv om den gir opplysninger om stilling, yrke og hvor de ulike menneskene bodde, mangler det detaljer.

I det følgende brukes folketellingen av 1865 som utgangspunkt for å belyse hvilke grupper fattige som fantes i Kristiansand.[1] Folketellingen alene kan ikke brukes som målestokk på fattigdom i Norge. Antallet som mottok uregelmessig støtte fra fattigvesenet eller kanskje bare én gang var langt høyere enn det som kommer frem gjennom folketellingene. Fattigvesenets protokoll for samme år er en nyttig kilde for å komme nærmere enkeltpersonene som mottok fattigstøtte, både fast støtte og de som mottok enkeltbidrag. Selv om protokollen ikke er utførlig skrevet, ble det ofte ført merknader om menneskene som mottok støtte, om deres liv og utfordringer. I tillegg til folketellingen og fattigvesenets protokoll er det særlig én annen kilde som kan bidra til å belyse byens fattige og deres liv. I 1866 ble det utført en omfattende statistikk over Norges fattige egne oppføringer for de store byene. Tallene som ble presentert i statistikken, ble også analysert og presentert i en utgivelse i 1868. Statistikken er ikke bare for 1866, men også for tiåret forut.

At det nettopp er folketellingen fra 1865 som gjennomgås henger sammen med at det er den første folketellingen i Norge etter folketellingen i 1801 som inneholder detaljerte oppføringer om enkeltpersonene, og ikke bare er en numerisk telling. Bakgrunnen er også at det i 1865 bodde 12 mennesker, hvorav en av beboerne er oppført som fattiglem, i et lite hus i Tordenskjolds gate 20. Dette huset er i dag på Kristiansand museum. Dette vekker nysgjerrighet. Hvorfor hadde en familie som allerede hadde så mange mennesker boende på lite plass, også tatt inn en fattig kvinne i sin bolig. Hva kunne bakgrunnen for kvinnens fattigdom være, og, mer generelt, hvordan bodde de fattige i Kristiansand rundt 1865?

Kristiansand rundt 1865 – noe statistikk

Livet til menneskene som bodde i Kristiansand ble påvirket av store økonomiske svingninger gjennom 1800-tallet. I tiden før 1865 hadde det vært en høykonjunktur med gode tider innen jordbruket,

fisket og skipsfarten. Også den lokale industrien blomstret.[2] Samtidig hadde Kristiansands utvikling ikke gått så raskt fremover som i andre byer i Norge, selv om det gikk fremover. Daglønnen for byens arbeidere var stigende, og det var mye arbeid å finne.[3]

Folketallet gikk opp i de gode tidene etter 1850. Fra 1855 til 1865 økte folketallet med 14,2 prosent, og nå bodde 10.876 mennesker i byen, gjennomsnittlig 12,1 mennesker per hus. Det var 898 bebodde hus i Kristiansand, med 2348 husholdninger. Tre av ti innbyggere i byen var innflyttere, de fleste fra områdene rundt Kristiansand.[4]

Som vi har sett i artikkelen av Roger Tronstad, hadde Kristiansand fått et eget organisert fattigvesen i 1786. Hvor mange som søkte støtte fra fattigvesenet varierte alt etter innbyggertall og økonomiske svingninger. I dårlige tider var det flere arbeidsledige, flere som søkte og flere som mottok støtte. Fattigdommen var særlig stor i 1830-årene. Det var et så høyt antall fattige, og i forlengelsen av det, en så tung økonomisk byrde for byens befolkning, at det ble søkt om et ekstra statstilskudd til byens fattigvesen, noe som var svært uvanlig.[5] I 1855 ble fortsatt 10,8 prosent av alle kristiansandere støttet av fattigvesenet.[6]

På bakgrunn av en økende fattigdom i Norge ble det gjort et større arbeid med å samle inn nasjonal fattigdomsstatistikk i 1866. Jeg vil komme tilbake til denne senere, men hovedtallene fra denne undersøkelsen viser at 4,9 prosent av befolkningen i Norge var helt eller delvis forsørget av fattigvesenet. I Kristiansand var 173 personer helt forsørget og 1167 personer delvis forsørget av fattigvesenet i 1866.[7] Dette utgjorde totalt 1340 personer, 12,3 prosent av byens befolkning. Tallet var over dobbelt så høyt som landsgjennomsnittet.

I boken *Kristiansands historie* skriver historikeren Sverre Steen at byens avis mente at fattigdomsproblemet var den offentlige saken som opptok byens befolkning mest. Det høye antallet fattige hadde en innvirkning både på byen sosialt sett og økonomisk sett. Fattigdommen omtales som det dominerende problem for styresmaktene i byen og for skattebetalerne. Det var enighet om at samfunnet hadde ansvar for de fattige og at hjelpen skulle organiseres gjennom det offentlige fattigstell. Steen skriver at det kan virke som at mange engasjerte seg i debatten og mange mente å vite årsaken til fattigdommen, men at det var lite engasjement for å faktisk arbeide for å minke fattigdommen i byen. Det var lettere å betale litt støtte for at de fattige skulle klare seg.[8]

Samtidig ser man et engasjement hos byens befolkning som tyder på noe annet. Mange nye foreninger ble stiftet rundt midten av 1800-tallet, med formålet å hjelpe byens fattige. Foreningene skulle altså være et supplement til det offentlige fattigvesenet. En av foreningene, Christiansand Byselskab, ble stiftet på bakgrunn av ”*[…] så mange ledige hender røre sig kun – for at betle. […]*”.[9]

Det var store forventninger til at Byselskapet kunne få gjennom viktige økonomiske og moralske endringer, både blant de som arbeidet og blant de mange som gikk ledige.[10]

Inndelingen i de verdige og de uverdige fattige

Omsorgen for de fattige var lenge uorganisert og fordelt på mange typer institusjoner. De store byene hadde fattigvesen som skulle sørge for de fattige, men det var ingen lovgivning som stadfestet rett til hjelp. Først i 1845 kom den første loven som organiserte fattigforsorgen. Med denne loven ble det etablert et skille mellom de som var ansett som ”verdige fattige” og de som ble sett på som ”uverdige fattige”. Disse begrepene har blitt brukt av flere forskere for å vise hvordan de fattige

ble inndelt i to typer trengende. De verdige fattige var de som var uforskyldt i egen fattigdom, hvor fattigdommen var en følge av årsaker utenfor deres kontroll - de kunne ikke klare seg selv og var avhengige av hjelp. Disse ble ansett som verdige og berettiget til hjelp fra fattigvesenet. De uverdige fattige var de som kunne anses å ha skyld i egen fattigdom. Mennesker som ble oppfattet som late, arbeidssky, ørkesløse, drikkfeldige, kriminelle og at deres livsførsel hadde ført dem inn i fattigdom. Datidens samfunn mente at disse menneskene *kunne* jobbe og hadde mulighet til å ta vare på seg selv, men at de *valgte* å heller søke støtte fra fattigvesenet enn å arbeide. Også disse som ble ansett som uverdige fattige, kunne motta støtte fra fattigvesenet, men skillet mellom verdige og uverdige fattige viser hvordan datidens samfunn så på fattige mennesker, at behovet for støtte kunne vurderes ut fra mennesket egen delaktighet i egen fattigdom. Dette skillet ble tydeligere da en ny fattiglov ble vedtatt allerede i 1863. Loven av 1845 ble ansett for å være for liberal, for mange kunne påberope seg rett til fattighjelp. Fattigvesenets kostnader hadde økt og en innskjerping av loven skulle bidra til å senke utgiftene, ved tydeligere å definere hvem som hadde rett på støtte. Fattige som kunne arbeide, skulle oppfordres indirekte til det, når fattigvesenet ga et så dårlig tilbud at de foretrakk å holde seg unna. Enkelte mente at støtteordningene hadde en negativ effekt på samfunnet, da folk heller søkte om støtte, enn å søke seg arbeid: *”Thi Bevidstheden om, at man har lovhjemlet Ret til at erholde Tilskud, naar ens eget Erhverv ikke er tilstrækkeligt, demoraliserer den fattige, idet den sløver Selvopholdelsesdriften.*[11]

Loven av 1863 førte til en endring, slik at det å ha *rett* til støtte ikke lenger var like fremtredende. I loven av 1863 ble det presisert at fattigvesenet skulle avgjøre om en person hadde rett på forsørgelse. De fattige ble delt inn i tre grupper, også kalt ”avdelinger”[12]:

§1. Vanvittige samt forældreløse Børn under 15 år, skulle naar de Intet besidder til Livsophold ved Fattigvæsenets Foranstaltning erholde fornøden Bistand og Børnene tillige Undervisning.
§2 Gamle; Vanføre og Syge Trængende meddeles Understøttelse av Fattigvæsenet naar Fattigcommissionen finder det fornødent.
§3. Arbeidsføre og friske Folk og forøvrigt Enhver, der endnu besidder Noget til Livsophold, maa i Almindelighed ikke tilstaaes Fattighjælp. Dog skal det være overladt til Fattigcommissionen i Trangstilfælde ogsaa at understøtte saadanne, navnlig naar den finder, at deres fuldkomne Forarmelse derved kan ventes forebygget.[13]

Både fattigloven av 1845 og 1863 delte de trengende opp i grupper med verdige og uverdige fattige, men ved loven av 1863 var det kun vanvittige, altså psykisk syke, og foreldreløse barn som hadde rett til støtte. Gamle, syke og vanføre hadde ikke lenger ubetinget rett til hjelp. Fattigvesenet skulle vurdere hver sak og se om de ikke likevel kunne klare seg selv, eller om familien og slekten kunne gi nødvendig håndstrekning. Arbeidsføre og friske folk skulle i prinsippet ikke ha noe form for hjelp. Å være arbeidsløs var ikke et automatisk grunnlag for å motta støtte. Med den nye fattigloven ble skillet mellom verdige og uverdige fattige nedfelt som et formelt kriterium i loven.[14]

Til tross for endringene i lovverket var det ingen nedgang i antallet fattigstøttede. En av årsakene til dette kan være at det var en større tilflytning til de store byene i Norge enn tidligere. Mennesker reiste fra familien, som tidligere hadde vært deres støtteapparat, for å søke arbeid i de store byene. Fattigloven av 1863 la stor vekt på familiens forsørgelsesplikt for sine egne, så langt som mulig hadde man plikt til å ta vare på familiemedlemmer under sykdom eller nød. Men da stadig flere

bodde uten familie rundt seg, måtte flere ty til fattigvesenet i vanskelige tider.

Loven fra 1863 spilte en stor rolle i hvem som fikk støtte av fattigvesenet og også hvordan fattigvesenet protokollførte de fattige. Som artikkelen videre vil vise var det ikke bare de verdige fattige som fikk støtte fra fattigvesenet, men de ble av datidens samfunn ansett som en annen – og bedre – gruppe fattige.

Kristiansands fattige i 1865

Fattigloven av 1863 delte de fattige inn i tre grupper. Men innenfor disse gruppene fantes det mange individer med ulike liv og utfordringer. Årsakene til fattigdom kunne være vidt forskjellig fra person til person. Det er allikevel noen årsaker som går igjen hos flere av menneskene som mottok støtte av Kristiansand fattigvesen. I det som følger, vil de ulike gruppene undersøkes, men også enkeltindivider vil trekkes frem.

De foreldreløse

Barn under 15 år ble regnet som verdige fattige. De hadde ikke mulighet til å medvirke til sin egen situasjon, deres fattigdom var skapt av omstendigheter rundt dem. Den store kartleggingen av fattigdommen i Norge som ble utført i 1866 var i stor grad et arbeid av sosiologen Eilert Sundt. Han hadde i flere år reist rundt i Norge og dokumentert hvordan befolkningen levde. Særlig hans arbeid med sedeligheten, rensligheten og "fantefolket" hadde gitt ham mange inntrykk av hvordan de fattige i Norge levde sine liv. I statikken fra 1866 skrev Sundt følgende om de fattige barna:

> *"Det er en talrig Familie, Fattigvæsenet har i disse mange Børn, og det er alvorlige Forældrepligter, det har paataget sig. Tanken om de mange vanføre og alderdomssvage Voxne, disse den store Fattig-Families ældre Lemmer, er nok ogsaa skikket til at vække Menneskevennens Deltagelse; men Fattigkommissionens Mænd tænke vist selv med størst Bekymring paa Børnene og da især paa dem af Børnene, som de dristigen have taget ud af de naturlige Forældrehjem for at sørge bedre for dem end Forældrene selv."*[15]

I tiden før 1865 var det forsøkt å gjøre mye for disse hjelpeløse barna, også i Kristiansand. Det var mange barn i byen som fikk full eller delvis hjelp av fattigvesenet. Det høye antallet fattige barn var ikke bare en økonomisk utfordring. Mange hevdet også at det var et problem at så mange unge vokste opp uten trygge rammer, og at de manglet riktig oppdragelse og utdanning. Allerede ved begynnelsen av 1800-tallet stod det skrevet i byens avis: "*når nu alle disse børn som vokser op iblant oss som ville skudd og fra hvis åsyn, Gud hjelpe oss! Allerede skurketrekkene synes at grine, naaer en modnere alder uten at være vante til skolegang, arbeide eller noget godt*".[16]

Man var bekymret for at barna manglet gode rollemodeller, da det var mye lediggang blant byens voksne arbeidere. At også byens fattige barn skulle få utdanning var viktig for å forhindre at lediggangen ble videreført til neste generasjon. Selv om det fantes egne skoler opprettet for byens fattige barn var det flere av barna som ikke gikk på skole, enten fordi de manglet klær eller mat, eller fordi de måtte jobbe. I familier med stor fattigdom ble barnas arbeidsinntekt en viktig del for husholdningens økonomi.[17] At fattigskolene også ga elevene mat og klær var nok med på å hjelpe situasjonen noe.

Mot midten av 1800-tallet var Byselskabet aktivt i arbeidet for byens fattige barn og unge. På foreningens oppfordring ble det opprettet en arbeidsanstalt for voksne og en oppdragelsesanstalt for barn i samme bygg i Vestre Strandgate. Byselskabet hadde gjennomført en utredning

av fattigdommens største utfordringer og mente at det var et stort problem med den forfallende moralen. Fattigdommen hadde ført til uorden og arbeidsskyhet, og barn som vokste opp i fattigdom, med ledige foreldre, lærte ikke annet arbeide enn å tigge. Man fryktet at fattigdommen skulle gå i arv og spre seg. Å ta seg av den store mengden barn som streifet, var vanskjøttet eller tigget, ble en prioritet. De fattige barna skulle oppdras til å bli nyttige samfunnsborgere, gjennom skolegang og praktisk undervisning.[18]

Oppdragelsesanstalten og arbeidsanstalten opprettet av Byselskabet fikk raskt økonomiske problemer. Til tross for støtte fra fattigvesenet og salg av egenproduserte varer, var maten dårlig og barna ansett som uoppdragne og urenslige. Byselskabets forsøk på å hjelpe barna ut av den arvelige arbeidsskyheten hadde ikke virket og det hadde trolig ikke hjulpet at barna ble plassert på samme sted som voksne som av ulike grunner hadde vanskelig for å ta vare på seg selv. Kildene forteller om mye usedelighet, og den kan ha påvirket barna.[19]

I 1865 var det ikke lenger anstalt i bygget, men den var gjort om til skole, med elever som alle kom fra trange kår. De fleste barna var dårlig kledd og hadde gjerne arbeid ved siden av skolen. På grunn av byggets tidligere funksjon hadde skolen lenge navnet arbeidshusskolen, et navn den beholdt til et stykke ut på 1860-tallet.[20]

Ingen som fikk støtte av fattigvesenet, bodde lenger på den nedlagte anstalten i 1865. Men i fattigvesenets protokoll kan vi lese om 34 år gamle Alexander Mackdonald som var sønn av en mann fra Skottland som hadde forlatt sin familie og sin norske kone. Dette hadde ført familien inn under fattigvesenet og Alexander ble oppdratt på "arbeidshuset". Som voksen jobbet han som murer og var gift med Anne Gurine Olsdatter Meland, og sammen fikk de tre barn. Alexander og familien måtte igjen motta støtte, da de rundt 1865 ble rammet av sykdom.[21]

Det var mange barn i Kristiansand som ble regnet som fattige, men som forsvant i statistikken og i fattigvesenets protokoller. Man kunne nemlig dele menneskene som mottok støtte inn i *hovedpersoner* og *bipersoner.* Foreldreløse barn som ikke hadde noen til å ta vare på seg, var hovedpersoner hos fattigvesenet, mens barn som hadde familie, ble regnet som bipersoner i søknaden om støtte. På grunn av familiens fattigdom var barna fattige, men det var faren i familien som var oppført som den som søkte støtte. Barna ble dermed bare bipersoner i statistikken og det er derfor en utfordring å finne det eksakte antallet fattige barn. Det fattigvesenets protokoll likevel viser, er at mange familier med barn søkte støtte, ofte også på barnas vegne, under sykdom eller mangel på klær.

En gruppe barn ble støttet helt eller delvis av fattigvesenet i Kristiansand i 1865 som hovedpersoner. I enkelte tilfeller var det nødvendig at de ble fullt støttet av fattigvesenet, ofte fordi de var foreldreløse eller at foreldrene ble sett på som uskikket til å ta vare på egne barn. Som oftest ble disse barna satt i privat pleie, hvor pleieforeldrene fikk en sum utbetalt av fattigvesenet. Det skjedde at både barn og voksne som skulle settes i pleie ble bortakkordert, det vil si en form for auksjon, hvor den som bød lavest, fikk barnet eller den voksne i pleie. Det vil si at den som kunne gi pleie for et menneske for lavest mulig sum av fattigvesenet *vant* auksjonen.

I tillegg til privat pleie fantes det to barneasyl i Kristiansand i 1860-årene. Det ene barneasylet ble drevet av fattigvesenet, det andre var startet av Byselskabet i 1839. I hovedsak var dette et asyl, hvor barn under skolepliktig alder kunne komme på dagtid. De fikk mat og noe undervisning og

la til rette for at mødrene kunne bruke dagen på arbeid og kanskje tjene inn litt ekstra, fremfor å være hjemme. Frem til 1869 lå barneasylet ved hospitalkirkegården i Tordenskjolds gate.[22]

Byselskabet avviklet sitt engasjement for byens fattige i 1843, selv om driften av asylet fortsatte. Foreningen hadde fått rykte på seg for å være en overklasseinstitusjon. Kritikken fra blant annet en av byens aviser, Christianssandsposten, var at de fine fruene som så gjerne deltok i byselskapet, sjelden nedlot seg til å sette sine ben på asylet.[23]

I fattigvesenets protokoll var det i 1865 flere barn som var oppført som hovedpersoner, enten som foreldreløse, eller bortsatte på pleie på grunn av foreldrenes situasjon. Ved statistikkføringen i 1866 for bydistriktene i Lister og Mandals amt (det finnes ingen statistikk ført kun for Kristiansand for dette) var prosentandelen barn som var i pleie eller satt bort ved bortakkordering høyere enn voksne. 52 prosent av de som var i pleie var barn, mot 48 prosent voksne.[24]

I fattigvesenets protokoll for 1865 var 21 barn oppført som hovedpersoner og var enslige barn. Syv av disse hadde mistet én eller begge foreldre. Noen av barna var satt i pleie på grunn av foreldrenes drikkfeldighet, men flere var satt i pleie uten at grunnen ble spesifisert. To barn var satt i pleie fordi moren var død og faren var i tukthuset. I tillegg kom pleiebarn og barn som mottok støtte ved engangssummer til for eksempel klær til konfirmasjon, eller støtte under sykdom.

Felles for de fleste enslige barn i fattigvesenets protokoll var at de var pleiebarn. Ut fra folketellingen for Kristiansand var det reelle tallet pleiebarn langt høyere. Folketellingen viser at 96 barn under 15 år er oppført som i ”pleie” eller ”pleiebarn”, seks er ført som oppfostringsbarn eller adoptivbarn og 11 barn er fosterbarn.

Alle disse barna var ikke under fattigvesenet. Å være foreldreløs eller å være i pleie var ikke ensbetydende med å være fattig. Ikke alle bortsatte barn fikk støtte fra fattigvesenet av ulike grunner. Sammenfattet var det altså godt over 120 barn som hadde behov for hjelp, selv om nok flere av disse mottok hjelp fra familie og ikke fra fattigvesenet.

Et av barna som var satt i pleie var Ole Andreas Ugland som var 12 år i 1865. Hans far Isak Ugland var på havet og moren Anne Marie Nielsdatter hadde i 1865 nylig kommet ut av tukthuset. På grunn av Ole Andreas situasjon med foreldrene ble han plassert hos bonden Arnt Johannesen i Randesund. Ut fra protokollen kan det virke som at utplasseringen var mot morens vilje. Ole Andreas ble omtalt som et begavet barn.[25]

I fattigvesenets innkomne skrivelser i 1865 finnes det et brev fra moren til Ole Andreas, datert 1866. Det er et enestående tilfelle av bevarte personlige brev i denne delen av fattigvesenets arkiv. Ole Andreas hadde skrevet til moren for å spørre etter sin dåpsattest, den trengte han for å kunne gå for presten og konfirmere seg. Svaret fra moren er personlig, med håp om at han lever godt.

Moren forteller om at hun ikke kunne hjelpe ham i den tiden hun lå syk. Anne Marie Nielsdatters sykdom kommer jeg tilbake til senere.

Ole Andreas var et av barna som var satt bort i pleie på grunn av foreldrenes vanskeligheter med å ta vare på et barn. Ni år gamle Frans Verner Sørensen bodde i Østre byens 4. kvartal. Han var en del av husholdningen til Anders Torsen og Rakkel Hansdatter, sammen med fem fattiglemmer i forskjellig alder, blant dem en omstreifende 17 år gammel gutt. Et fattiglem var en person under fattigvesenets fulle forsørgelse. Frans var ikke oppført som pleiesønn, men er det eneste barnet i Kristiansand som er oppført

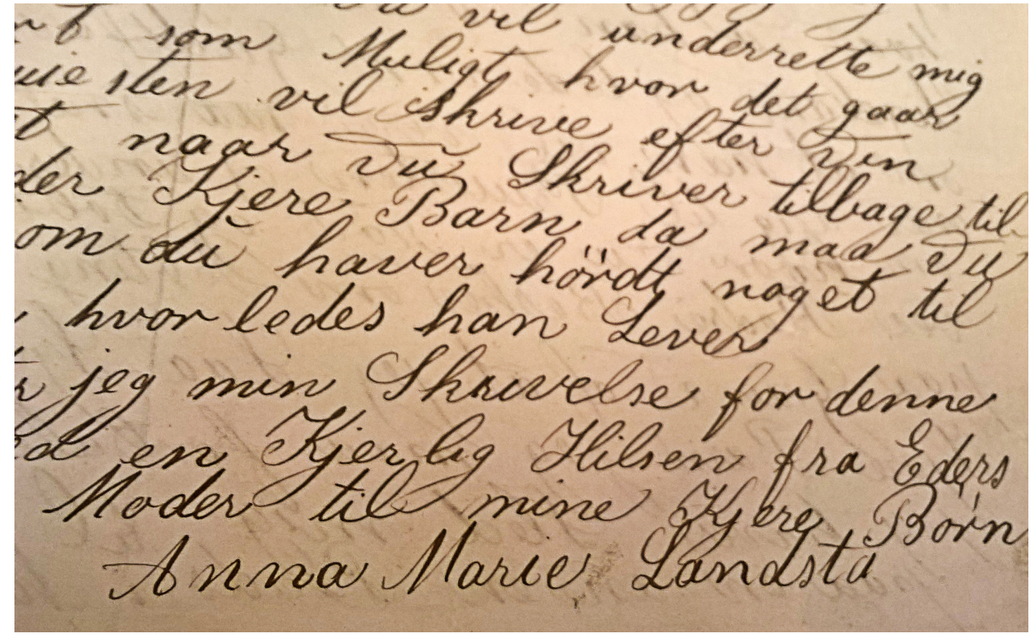

”Kjære søn. Dit tilsændte brev bekom jeg riktig den 10de som glædede mig hjertelig at du selv med hilsen kan erhverve dit brød. Kjære barn du beder mig enstendig om din døbatest og jeg skal gjøre hvad jeg kan paa den grund at jeg nu haver skrevet til stiftspruisten og haver bedet hans enstendig at han vil vere af den godhed skrive til Karmsunds kirke efter den atest da jeg vist formoder at han kjender presten og ved hans navn og nu kjære barn maa du ogsaa gjøre hvad du kan du maa gaa du til Vigeland og bede din gudtfar Ole Annessen om at han vil vere saa snil at følge med dig til pruisten og underrette ham om hvor du er fød og døbt da han ved bedse besked om alting heller jeg paa grund af at jeg laa syg den gang Kjære barn jeg maa fortelle dig at jeg haver sted mig til sommeren paa en anden steds i nærheden af Arendal og skal have tyve 20 spd daler om aaret men jeg haaber aligevel at du kommer her til Arendal saa fort du bliver konfirmeret da du sikkerlig faar god fortjeneste her sommeren hvis gud giver dig liv og helsen jeg haver faaet logi til dig hos Isak og Fina og hvor jeg støtte til af min løn i skjul jeg hjelpe dig med hils din broder fra mig og sig at jeg lever vel med hilsen og ønsker at høre det samme fra ham og nu beder jeg dig kjere barn at du vil underrette mig saa fort som muligt hvor det gaar om pruisten vil skrive efter din døbeatest naar du skriver tilbage til din moder kjere barn da maa du sige mig om du haver hørdt noget til din fader hvorledes han lever. Nu slutter jeg min skrivelse for denne gang med en kjerlig hilsen fra eders hengivne moder til mine kjære børn. Anna Marie Landsta”. Fra fattigvesenets journalsaker, innkomne skrivelser. Kilde: IKAVA. Foto: Tonje Tjøtta.

som fattiglem. Han hadde to søstre, som begge var under fattigvesenet og satt i pleie hos andre i byen.[26]

De tre søsknene bodde langt fra hverandre. Sammenlignet med andre barn som står oppført som pleiebarn, kan det virke som at Frans fikk samme pleie hos Thorsen som de andre fattiglemmene de hadde tatt inn. At det ikke ble skilt mellom Frans, som var en liten gutt, og de andre mye eldre beboerne kan fortelle at pleien han mottok var dårlig. Dessverre sier fattigvesenets protokoll ingenting om hans foreldre.

De syke

Før 1800-tallet manglet det lover både om fattigstell og om helsestell. Kristiansand hadde ingen tilbud for byens syke, og de syke ble som

regel stelt hjemme. Dette var ikke mulig for alle, og i 1809 ble det innrettet det første sivile sykehus. I tillegg fantes et lite radesykehus med plass til uhelbredelige syke. Radesyken var en felles betegnelse på det vi i dag vet er flere ulike sykdommer med like symptomer, blant annet syfilis og spedalskhet. Radesykehuset og fattiges sykeforpleining ble betalt av bykassen, og pasientene fikk mat hver dag fra fattigarbeidshuset. Det sivile sykehuset hadde plass til 16 pasienter, fordelt på fire rom, og de syke var stort sett fra tjenerstanden. Det skal ha vært en avsky for sykehuset blant byens folk, en aversjon som bare vokste etter at også radesykehuset kom under samme tak i 1825.[27]

Helsestellet ble bedre utover 1800-tallet og byens myndigheter begynte å se det som en samfunnsplikt å sørge for de syke ved institusjoner drevet av offentlige midler.[28]

Etter et stort utbrudd av tyfus i 1846, ble det besluttet at to av byens fattighus som lå i Tordenskjolds gate 45 skulle bli et midlertidig sykehus. De 26 fattiglemmene som hadde bodd der, ble flyttet i privat pleie. Det ble raskt bestemt at det midlertidige sykehuset skulle bli en permanent løsning. Det nye sykehuset hadde plass til 30 pasienter, både byens egne og fremmede, fattige og privat betalende. Det fantes riktignok et skille mellom alminnelig og bedre forpleining. Fattigvesenet refunderte 20 skilling til bykassen om dagen for hver pasient.[29]

I tillegg til sykehuset hadde byen et hospital som var bygget i 1709 i Tordenskjolds gate 52.[30] Hospitalet var i lang tid et pleiested for eldre, fattige og syke som ikke kunne ta vare på seg selv. Hospitalet var en enetasjes trebygning, med kjeller. I gården stod en bygning til oppsynsmannen, og et bygg med to rom som i 1786 hadde blitt innrettet for "vanvittige", kalt *dollhuset*.[31]

Senere på 1800-tallet ble hele bygningen benyttet som dollhus. Ved siden lå hospitalskirkegården, som sogneprest i Kristiansand, Nicolai Wergeland, omtaler den i sin uferdige bok om Kristiansand: "*Paa Kirkegaarden selv seer det bedrøveligt du. Her er ey det minste Græstraae; men et blot og bart Hav af Sand, der opptaarner sig i Høje og truer med at blotte de stakkels døde.*"[32] Denne kirkegården var byens fattigkirkegård og begravelser her opphørte i 1835.

I følge protokollen for fattigvesenet i Kristiansand i 1865 mottok mer enn 50 familier og enkeltpersoner støtte under sykdom det året. Flere hadde vært syke mange ganger, og enkelte hadde vært på sykehuset. Sykdom var dramatisk i en familie med lav inntekt. Mange av dem som mottok økonomisk hjelp under sykdom, søkte og fikk støtte kun denne ene gangen. Støtten ble gjerne gitt på grunn av manglende inntekt eller støtte i form av midler gitt direkte fra fattigvesenet til sykehuset. Andre fikk støtte flere ganger over en lengre periode.

En av dem som fikk støtte over en lengre periode var den 34 år gamle slakteren og arbeidsmannen Johannes Kristensen. Han var gift med Jespine Severine Jørgensdatter og de hadde tre barn sammen. De bodde i Østre byens 11. kvartal.[33] I mange år led Johannes av det som kaltes radesyken, som nevnt en felles betegnelse på mange ulike sykdommer, men symptomene var ofte ondartede sår på kroppen, knuter på armer og bein og misdannelser i munn og på nesen.[34] Også i folketellingen samme år er Johannes oppført som litt sykelig og at han har vært under fattigvesenet på grunn av dette. Johannes' sykdom må ha ført til manglende arbeidsinntekter til familien, men den spesielle og synlige sykdommen kan også ha ført til skam og sosiale problemer for familien.

Flere av de syke som var enslige, var satt på pleie, slik som den ugifte 53 år gamle Ragnild Olsdatter. Hun hadde en datter født utenfor ekteskap, som

var konfirmert og flyttet fra moren. Hun var på pleie hos daglønner Ole Kristiansen i et hus hun delte med 35 andre mennesker i Østre byens 29. kvartal. I mange år hadde Ragnild lidt av åpne sår på bena og en uforklart brystsykdom. Dette må ha hemmet hennes liv i stor grad, og hun fikk støtte av fattigvesenet både i form av mat og andre naturalytelser og i form av penger og støtte til husleie.[35]

Fordi fattigvesenet dekket noen av utgiftene direkte til sykehuset, var det en egen protokoll som ble ført for fattigvesenets "lemmer" på sykehuset. De fleste av pasientene i protokollen ble ikke ført med spesifisert diagnose, men for dem som fikk oppført diagnose var det to typer sykdommer som gjentok seg. Den ene var "nervefeber", et tidligere navn på tyfoidfeber. Den andre sykdommen var "venerisk", en betegnelse på kjønnssykdommer, på denne tiden ofte gonore og syfilis.

Jørg Theodor Thomasen var 17 år i 1865. Han bodde hjemme hos sin mor og far og to søsken, samt et pleiebarn. Hans far var garversvend. I samme hus bodde det hele 11 familier, totalt 50 personer. I 1864 og 65 var Jørg Theodor innlagt på sykehuset en rekke ganger med venerisk sykdom. I følge fattigvesenets protokoll skal Jørg Teodor ha fått sykdommen av Isak Uglands kone, den samme Anne Marie Nielsdatter som skrev brev til sin bortplasserte sønn nevnt tidligere.[36] Hvordan Jørg Teodor og den mye eldre Anne Marie møttes og hvordan det utviklet seg til at de begge ble syke med venerisk sykdom kan det bare spekuleres i. Hadde Jørg Theodor syfilis ville sykdommen ha utartet seg med sår, utslett og feber, senere kunne det ha utviklet seg lammelser, sinnssykdom, invaliditet og hjertestans. Hans sykdom må ha vært en belastning for hele familien, både med tanke på symptomene og hvordan han fikk sykdommen. Den må ha rammet ham hardt ettersom han var flere ganger på sykehuset over en kort periode.

Hvordan det gikk videre med Jørg Teodor er ikke undersøkt.

Ingen av de innlagte på byens sykehus ble talt i folketellingen, muligens på bakgrunn av at de kun var der for en kortere periode. Flere av de oppførte i fattigvesenets protokoll er oppført som boende på sykehuset, men bodde ikke lenger der når folketellingen ble gjennomført.

Psykisk syke

Behandlingen av byens psykisk syke, eller vanvittige som de også ble kalt, skilte seg fra fysisk syke pasienter. Dollhuset eller *Dårehuset* i Kristiansand ble etablert i 1812 i tilknytning til hospitalet. Det var et tilskudd til de to rommene som var bygget som dollhus på samme sted i 1786. Dette var byens første offentlige institusjon for pleie av alvorlig psykisk syke. I den første tiden var det i større grad et oppbevaringssted, og pasientene fikk lite til ingen pleie.

Dollhuset bestod av 12 pasientrom med en gang i midten. Rommene ble omtalt som celler og var gjennomsnittlig åtte kvadratmeter. Herman Wedel Major var sønn av en velstående godseier og garverieier i Kristiansand og hadde gjennom sin familie hadde hatt nærkontakt med hva sinnslidelser kunne gjøre med et menneske. Etter å ha tatt utdannelse som lege søkte han stipend for å undersøke forholdene for Norges sinnslidende. I rapporten om dollhuset i hjembyen Kristiansand skrev han:"*I det man trer inn i den mørke korridor, møtes mann av en kvalmevekkende lukt og av en tung trykkende luft. Alt omkring har ganske utseende av et av middelalderens sørgeligste fengsler. Går man inn i et av rummene da stanses formelig ens åndedrett, ti luften som er svangret med en formelig privetstank, er nesten irrespirabel.*"[37]

Major skrev at dollhusets oppsynsmenn ikke hadde evne til å gjennomføre kontroll og riktig forpleining ved anstalten. Han mente at de ikke så at behandlingen som ble gitt de syke var åpenbar mishandling. Oppsynsmennene mente selv at anstalten var en av de beste i landet, noe Major avviste. Han skrev at til tross for at mange av landets anstalter har større mangler, står de allikevel langt over Kristiansands dollhus. Blant annet var dødeligheten ved dollhuset i byen over landsnormalen ved tilsvarende anstalter. Majors beskrivelser av dollhuset hadde medvirkning til at en omorganisering skjedde kort tid etter at den nye sinnsykeloven av 1848 trådde i kraft. Det ble bestemt at det skulle opprettes et nytt asyl, og den nye institusjonen som var innredet i dollhusets bygning stod klar i slutten av 1849. Asylet fikk to faste leger, samt to mannlige og to kvinnelige pleiere. Helsestellet ble dermed også skilt fra fattigstellet.[38]

Selv om behandling av de psykisk syke ikke lenger lå under fattigvesenet, var forsørgelse av disse menneskene fremdeles fattigvesenets anliggende. Sammen med barn var de *vanvittige* den gruppen i samfunnet som av loven fra 1863 hadde rett på fattigomsorg. Mange av Kristiansands psykisk syke kunne ikke arbeide på grunn av sin sykdom.19 mennesker er oppført som sinnssyke i fattigvesenets protokoll for 1. avdeling i 1865. Mange av dem var i pleie hos private i byen. Ved folketellingen for 1865 bodde det 22 mennesker på adressen oppført som Sindsygeasylet i Østre byens 33. kvartal. Syv av disse var ansatte ved asylet med familie. Kun to av pasientene er oppført i fattigvesenets protokoll samme år. Det er mulig at de resterende 13 pasientenes opphold var støttet på annet vis. Gjennomsnittsalderen på pasientene var forholdsvis høy, 45 år og de kom nesten alle fra lavtlønnede yrker som tjenestepike, hugger og arbeidskone. Det var langt flere ugifte enn gifte, og to tredjedeler var kvinner.

Flere av de som ble omtalt som *sindsyge* i fattigvesenets protokoll bodde fremdeles hos sin familie. Det var stort sett de enslige psykisk syke som var i privat pleie. Søstrene Trine og Jesine Riis bodde sammen i Østre byens 30. kvartal hos Thorkel Knudsen og hans familie. De var begge ugifte og tatt inn som fattiglemmer. De var også begge psykisk syke og var oppført som "sindsyge" i fattigvesenets protokoll. Jessine var 57 år og i folketellingen er det en merknad om at hun hadde vært sinnsyk i omtrent 40 år. Trine var 60 år og var oppført som både sinnsyk og dement, hun hadde vært syk i omtrent 30 år.

Totalt bodde det ti fattiglemmer hos Knudsen, alle kvinner og alle psykisk syke, demente eller psykisk utviklingshemmet. Mange av dem hadde vært syke siden barndommen, en av kvinnene hadde vært innlagt på asylet på Gaustad i Oslo i seks år. Seks av kvinnene var ugifte, tre var gifte og en var enke. Det er ingenting i folketellingen eller fattigvesenets protokoll som forteller at Knudsen og konen drev med omsorg for disse kvinnene. Knudsen står oppført som avskjediget hoboist, en militærmusiker.[39] Med så mange kvinner med lignende psykiske sykdommer samlet på et sted er det likevel sannsynlig at Knudsen tilbød hjelp og omsorg for slike kvinner.

På lik linje som de psykisk syke og de syke var de kronisk syke og de funksjonshemmede i byen ofte støttet av fattigvesenet. Det var få tilbud til denne gruppen mennesker. Tre personer er oppførte som døvstumme, to som blinde. Flere er oppførte som vanføre, altså bevegelseshemmede.

40 år gamle Guttorm Sørensen bodde sammen med sin kone Karoline i Østre byens 18. kvartal. De hadde tre barn under 10 år. Karoline hadde en tid vært syk, og Guttorm var noe bevegelseshemmet. Fattigvesenet mente at hans problemer førte til at han var tilbøyelig til å

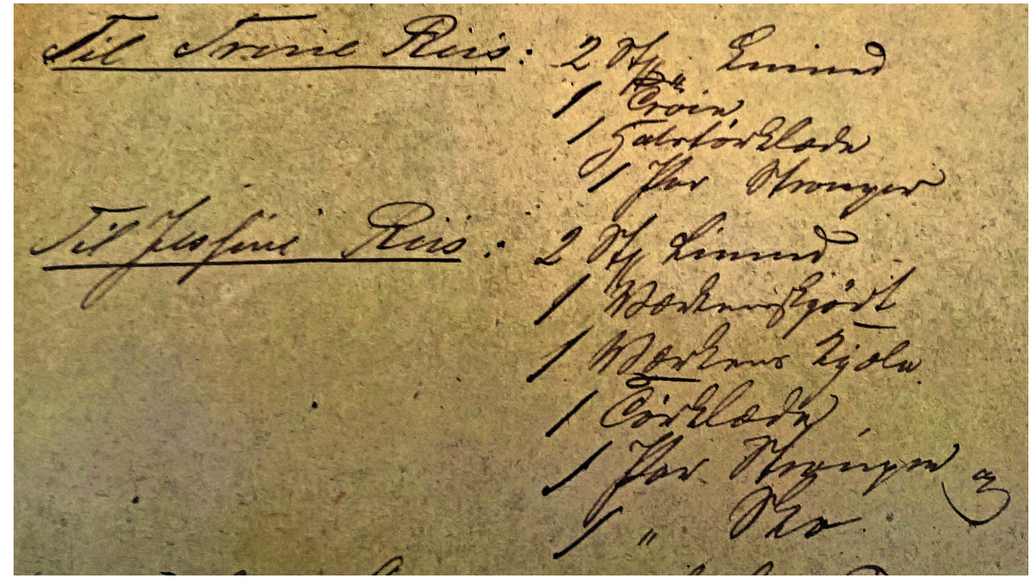

Regning til fattigvesenet etter utlegg for flere av byens "vannvittige". Trine og Jessine har fått nye klær på fattigvesenets regning. Fra fattigvesenets journalsaker, innkomne skrivelser. Kilde: IKAVA. Foto: Tonje Tjøtta.

drikke. De delte hus med fire andre husholdninger, og totalt var det 22 personer i huset.[40]

Matrosen Hans Jensen og hans kone Maren Kristine hadde tre barn hvorav to døtre, som begge var psykisk utviklingshemmet. I fattigvesenets protokoll står det "*Børnene have været Idioter fra fødselen. […] Anne var 12 aar da hun begyndte at tale nogen da der forstaaelig, 4 aar, da hun begyndte at gaa. Olivia er endnu maalløs.*" [41] Familien hadde mottatt støtte fra fattigvesenet i mange år, men bodde i sitt eget hus.

De usedelige

Som tidligere nevnt ble det utført en større statistisk kartlegging av Norges fattigdom i 1866, basert på tall fra de ulike fattigvesener i Norge. Statistikken hadde lite fokus på enkeltpersoner og viste fattigproblemet i tall og pengesummer. Riktignok ble tallene analysert og forsøkt forklart av hovedmannen bak statistikken, Eilert Sundt. Disse analysene kan, sammen med statistikken i seg selv,kaste lys over hvordan samtidens forskere tenkte om fattigdomsproblemet. Gjennomgang av denne statistikken viser at forskerne var særlig opptatt av usedelighet og koblingen mellom usedelighet og fattigdom. Sundt var interessert i temaet og hadde i 1857 gitt ut boken *Om sedelighetstilstanden i Norge.* Mange av datidens forskere som jobbet med temaet, var enige i Sundts kobling mellom umoral og fattigdom. Statistikken over fattigdom i Norge var dermed også et forsøk på moralstatistikk, en kartlegging av usedelighet. Fattigstatistikken fra 1866 startet en videre kartlegging av de fattiges liv gjennom statistikk, utarbeidet av Statistisk Centralberau.[42]

De uekte barna

Sundt hadde i sitt tidligere arbeid med renslighetstilstanden i Norge funnet en klar kobling mellom de lokale sunnhetskommisjonenes forbyggende arbeid og nedgang i sykdom og urenslighet. Han mente at det samme kunne gjøres for å minske fattigdommen, ved at fattigvesenet ga råd til deres "lemmer", for å forebygge usedelighet. Usedelighet er i utgangspunktet en betegnelse på ulike typer uønsket atferd, men Sundt og andre var på denne tiden i stor grad opptatt av usedelighet i form av "*natteløperi og usunne soveskikker*".[43]

Det høye antallet barn født utenfor ekteskap, som var en følge av dette, ble ansett som svært uheldig og spilte en rolle i fattigvesenets økte utgifter. Sundt ønsket at fattigkommisjonene skulle besøke alle hus, for å fortelle hva *natteløperi* kunne føre til, i et forsøk på å senke tallet på uekte barnefødsler. I sin statistikk førte han egne tall for det man kalte uekte barn, samt en særskilt analyse av hvor mange av disse barna som ble støttet via fattigvesenet, enten direkte eller gjennom sine mødre. De mange såkalt uekte fødslene var derved en målestokk for usedeligheten i samfunnet. Med dette var også statistikken som ble ført over uekte barn, en måte å måle usedelighetens påvirkning på fattigvesenet, og hva usedeligheten kostet samfunnet.

Historiker Hege Roll-Hansen påpeker i sin artikkel om fattigstatistikk i Norge at ingen annen underkategori av dem som ble støttet av fattigvesenet enn de uekte barna fikk en egen tabell i statistikken over fattige i 1866. Om et barn var uekte eller ikke, hadde ikke noe å si på kostnaden det var å fø opp et barn, og mange av dem som søkte støtte hadde store barneflokker. Det er derfor merkverdig at ingen andre former for statistikk ble utarbeidet, med tanke på hva statistikken hadde å si for arbeidet med landets fattige.[44] Roll-Hansen ser her en sammenheng mellom en tankegang som stammer fra økonomen Thomas Malthus om at økt befolkning måtte føre til økt fattigdom. Men å begrense befolkningsveksten i form av å redusere antallet barn født i ekteskapet ble aldri et tema, det var antallet uekte barn som måtte begrenses. Dette ville hemme befolkningsveksten i de fattige lag av samfunnet, mente man. Å hindre denne gruppen barnefødsler var både moralsk riktig og kunne bidra til nedgang i fattigdomsbyrden, mente man. Sundt skriver "[…] *det i mange Egne stærkt udartede Løslevnet og dets Følger lammes baade Kraften og Modet hos en stor Del af Ungdommen inden de ubemidlede Klasser, saa de, istedetfor at arbeide sig fremad til Uafhængighed og Frihed, synke dybere og dybere i Armod og Trældom*".[45] Barn født utenfor ekteskap barn hadde høyere dødelighet enn andre barn og var oftere under fattigvesenet. De var dermed et av samfunnets største sosiale problemer. I Christiansands stift var antallet barn født utenfor ekteskapet i stiftets bydistrikter 16 per 1000 fødte i perioden 1856-65, og antallet "uekte" barn som lå under fattigvesenets forsørgelse var 37 av 1000 barn i 1866.[46] Statistikken viste en stor forskjell mellom by og land, det ble født flere barn utenfor ekteskap i byene. Det var også statistikk sett over dobbelt så mange slike barn under fattigvesenets omsorg i byene. Årsaken kunne ligge i at flere av de "uekte" barna på landet ble "ekte" kort tid etter fødsel på grunn av foreldrenes giftermål.[47]

At barn født utenfor ekteskap ble en stor byrde for fattigvesenet hadde også en årsak i at fedrene kun dekket halvparten av utgiftene for barnet. Mor dekket da resten, men med lite eller ingen inntekt var det en vanskelig oppgave.[48] I 1865 var Julianne Apell, barnebarn til den kjente prospektmaleren i Kristiansand, Meindert Appel, en ugift vaskepike i Kristiansand. Hennes inntekt skulle ikke bare dekke hennes egen kost og losji, men hun hadde også tre barn født utenfor ekteskap, med tre ulike menn. Hun bodde i Østre byens 13. kvartal, i et hus med fem husholdninger og 33 personer.[49]

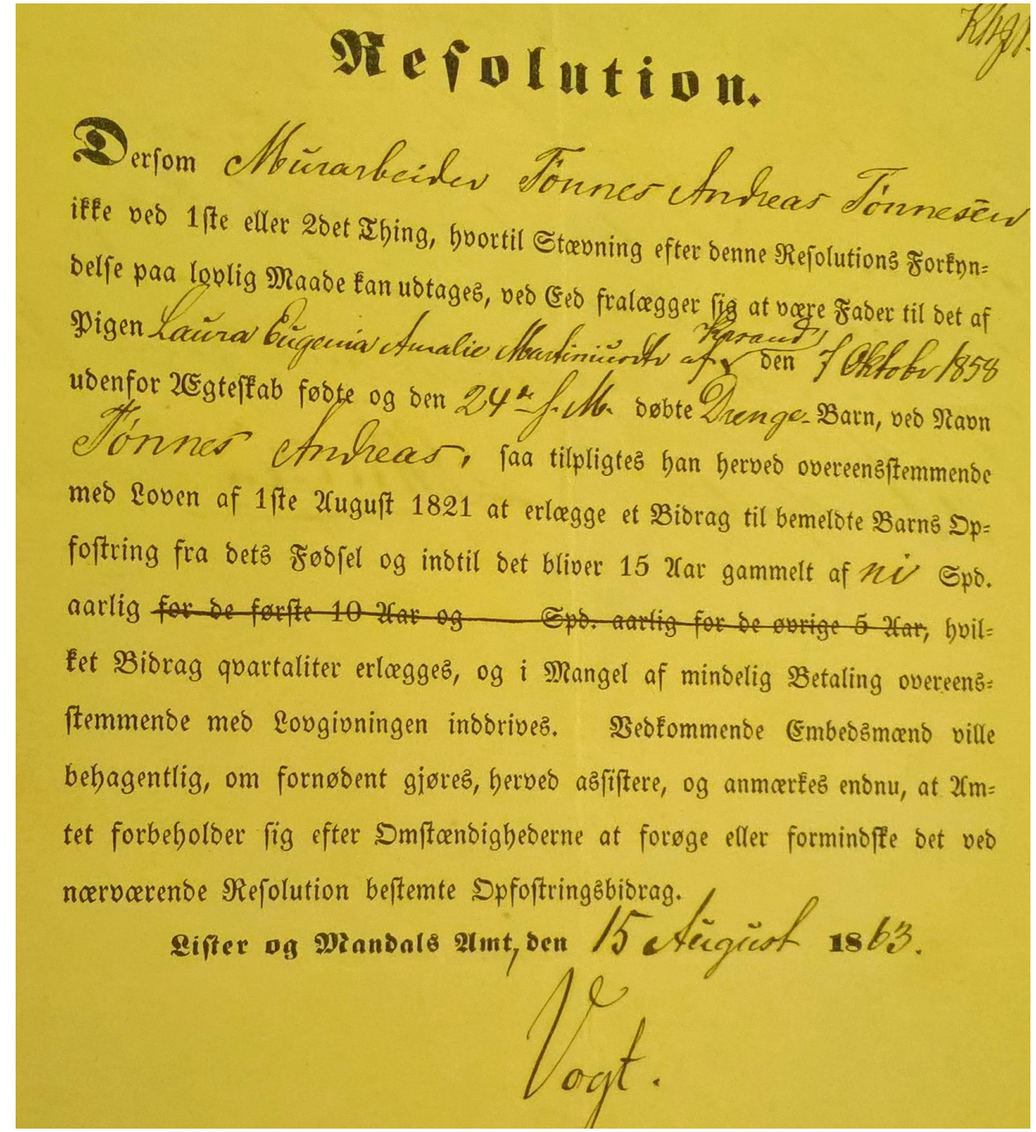

Resolution.

Dersom Murarbeider Tønnes Andreas Tønnesen ikke ved 1ste eller 2det Thing, hvortil Stævning efter denne Resolutions Forkyndelse paa lovlig Maade kan udtages, ved Eed fralægger sig at være Fader til det af Pigen Laura Eugenia Amalie Martinusdtr af Grand den 7 Oktobr 1858 udenfor Egteskab fødte og den 24de s. M. døbte Dreng-Barn, ved Navn Tønnes Andreas, saa tilpligtes han herved overeensstemmende med Loven af 1ste August 1821 at erlægge et Bidrag til bemeldte Barns Opfostring fra dets Fødsel og indtil det bliver 15 Aar gammelt af ni Spd. aarlig ~~for de første 10 Aar og Spd. aarlig for de øvrige 5 Aar~~, hvilket Bidrag qvartaliter erlægges, og i Mangel af mindelig Betaling overeensstemmende med Lovgivningen inddrives. Vedkommende Embedsmænd ville behagentlig, om fornødent gjøres, herved assistere, og anmærkes endnu, at Amtet forbeholder sig efter Omstændighederne at forøge eller formindske det ved nærværende Resolution bestemte Opfostringsbidrag.

Lister og Mandals Amt, den 15 August 1863.

Vogt.

Resolution om at murarbeider Tønnes Andreas Tønnesen skulle betale 9 spesidaler årlig i bidrag til sin uekte sønn Tønnes Andreas som han fikk med Laura Martinusdatter. Sønnen døde i 1865 og Laura jobbet da som tjenestepike hos en bedrestilt familie i byen.
Fra fattigvesenets journalsaker, innkomne skrivelser. Kilde: IKAVA. Foto: Tonje Tjøtta.

Det var heller ikke alltid at kvinnene visste hvem barnefaren var og det var derfor vanskelig å få økonomisk hjelp fra ham. Tone Tørresdatter var i 1865 gift med Nils Bærentsen, men fattigvesenets protokoll skriver: "*eldste søn er uegte og er avlet med en annen mann[…] Hans, mer vet ikke moderen om den ting.*"[50]

De drikkfeldige

Antallet uekte barnefødsler og analyser av disse var altså viktig i kartleggingen av sedelighetstilstanden. Lite annen umoralsk aktivitet ble utforsket på samme måte. Men i enkelte tilfeller ble det også sett på andre årsaker til fattigdom som kunne ligge i umoralsk aktivitet. Drikkfeldighet var en av årsakene som her ble sett nærmere på ved hjelp av statistikk. I disse analysene var borgerskapets drikkevaner uinteressante. Edrueligheten ble for eksempel målt i antall innsatte i fyllearresten. Det er påfallende at man ikke ville finne noen her fra de høyere lag i samfunnet; det var arbeiderklassen som ble plassert i fyllearresten.[51] Offentlig fyll og uorden som var grunnen for å bli arrestert, var tegn på drikkfeldigheten i de lavere lag av befolkningen. Sammenhengen mellom alkoholmisbruk og fattigdom var for datidens forskere med på å understreke at den enkelte hadde et ansvar for eget liv og egen elendighet.[52] Det er interessant at den samme offentlige instansen som skulle sørge for de fattige, hvorav flere var fattige som følge av alkohol, fikk stadig mer av inntektene dekket ved innførsel av avgift på brennevin. I 1865 ble en femtedel av fattigvesenet i Kristiansands inntekt dekket av brennevinsavgiften.[53]

Den tidligere nevnte foreningen Byselskabet hadde stor innvirkning på byens fattige, det samme hadde avholdenhetsforeningen. Sammenlignet med andre lokale foreninger var dette en forening for absolutt alle i byen, og både småborgere og arbeidere meldte seg inn etter oppstarten på 1830-tallet. Foreningens arbeid for totalavhold fra brennevinet skal ha hatt innvirkning på byens fattige ved en nedgang i drikkfeldigheten.[54]

I protokollen for 1865 skrev fattigvesenet selv ofte noen ord om den enkelte fattige. Flere av de fattige i Kristiansand er oppført som drikkfeldige, både menn og kvinner, men oftere menn. At dette var en viktig grunn for fattigdom ser man ved at det også ofte ble presisert at en person *ikke* var drikkfeldig.

At misbruk av alkohol kunne føre noen inn i fattigdom er enkelt å se. Både ved bruk av familiens midler for å betale for misbruket og nedsatt evne til å arbeide. Anders Olsen Grinland og hans kone Tomine Andrea Nicolaisdatter mottok mye støtte fra fattigvesenet. De hadde tre barn sammen, alle under syv år. Anders var drikkfeldig og fattigvesenet skrev at "*Han blev i sin tid liggende ude i wintertiden i bare sit tilstand og fik derved begge sine ben ynkelig forfrøsne*".[55] Skaden han pådro seg gjorde at han fremdeles hadde problemer med å bruke sine ben. Hans drikkfeldighet og skaden han fikk som følge av det må ha gjort det umulig for ham å jobbe.

De prostituerte

En gruppe mennesker som virkelig var bildet på usedeligheten i samfunnet, var de prostituerte. Rundt 1900 utførte senere direktør for Norges Centralberau Nicolay Rygg en undersøkelse om prostitusjon i Kristiania. Selv om dette er mange år etter 1865, kan hans funn brukes for å se på lignende forhold i Kristiansand. Rygg mente at årsaken til at enkelte kvinner måtte ty til slikt arbeid for å livnære seg, lå i den økonomiske samfunnsordningen. Det vil si at det var mangel på annen inntekt eller svært lavlønnede kvinneyrker som førte kvinnene ut i slik usedelighet. Om dette stemte ville det si at prostitusjon var en utnyttelse av de svake i samfunnet, en "*skrigende social urett*".[56] Undersøkelsen utført av Rygg var et

Modell av Østre byens 16. kvartal, laget av Pronk Torjusen. Tukthuset som senere ble lærerskole var lenge byens største hus, bygget i tre etasjer, med 24 store rom. Foto: Tonje Tjøtta.

kort vedlegg i en større undersøkelse av sypikenes lønns- og arbeidsforhold. Roll-Hansen skriver i denne sammenhengen at dette ikke var tilfeldig da det var nettopp denne yrkesgruppen som ofte ble forbundet med "betalt utukt". Sypikenes lønn var svært lav. Rygg konkluderte riktignok sin undersøkelse med at svært få av de prostituerte kom fra arbeiderklassen. Kvinnene kom fra gode hjem og kunne når som helst slutte med denne type arbeid, men valgte å ikke gjøre det, mente han.[57]

Etter å ha spurt de prostituerte konkluderte Rygg med at det moralske fallet var skjedd på bakgrunn av kvinnenes egen nytelsessyke, på grunn av deres ønske om penger og luksus. Svært få hadde svart at de tvunget ut i yrket på grunn av fattigdom og nød. Dette vil si at Ryggs forslag om at det var et problem i den økonomiske samfunnsordning ble forkastet av ham selv. Det var individuelle og moralske grunner til at kvinnene begynte å prostituere seg.[58]

Det er flere problemer med Ryggs undersøkelser, særlig at han tar så lite hensyn til de samfunns-økonomiske rammene rundt enslige kvinner. Heller enn at kvinnen havnet i dette yrket ut fra et ønske om luksus, er det mer sannsynlig at de fleste prostituerte gjorde denne type arbeid ut fra nød, særlig siden mange av kvinneyrkene var dårlig betalt og det var få utveier for en enslig kvinne.

Ved folketellingen i 1801 bodde det fem ugifte kvinner som ikke er oppført som i arbeid eller under fattigvesenet i Kristiansand. Kvinnene bodde i små hus sammen med mange andre som ikke var i deres familie. De er oppført som løsgjengere, men det kan ha vært en antydning til at de var prostituerte.[59] Ingen enslige kvinner var oppført som løsgjengere eller oppført med annen tittel som kunne vise til et usedelig yrke i folketellingen i 1865. Det betyr ikke at de ikke fantes. Flere av de enslige kvinnene som står oppført i fattigvesenets protokoll må ha vært prostituerte. Det kommer blant annet frem ved at det på enkelte av kvinnene har vært et behov for å presisere at kvinnen har lovlig arbeid i protokollen. Det betyr at enkelte kvinner ikke har hatt lovlig arbeid uten at dette ble spesifisert i protokollen fra 1865. Igjen dukker tidligere nevnte Anne Marie Nielsdatter opp. Kan hun ha jobbet i et usedelig yrke en stund, siden hun smittet en ung gutt med venerisk sykdom?

De kriminelle

En gruppe i samfunnet som ofte var fattige, var de kriminelle. Her kan man spørre om noen ble kriminelle fordi de var fattige - eller om de ble fattig fordi de var kriminelle.[60] Kristiansand hadde flere institusjoner hvor byens kriminelle kunne plasseres. Tukthuset var en stor bygning i Tollbodgaten 75, oppført allerede i 1803-05 til dette formålet. På tukthuset ble de innsatte pålagt arbeid og om de jobbet godt kunne de få litt penger ved løslatelsen. Det var gjerne folk som var litt utenfor samfunnet som ble dømt til opphold på tukthuset. De var arbeidsløse, tiggere, prostituerte, tyver og fattige.[61] Flere av de oppførte i fattigvesenets protokoll for 1865 har merknad om de har vært på tukthuset, i botsfengsel eller på tvangen, altså en tvangsarbeidsinstitusjon, ikke nødvendigvis i Kristiansand. Det er få av de innsatte på tukthuset som støttes av fattigvesenet under sitt opphold der. På tukthuset ble de støttet av andre ordninger.

I folketellingen fra 1865 bodde det 63 menn på tukthuset, de fleste fra lavtlønnede yrker som sagbrukarbeider, sjømann, snekkersvenn, daglønner, lærlinger, poståpner og tjenestekar. To av mennene var oppført som tatere. 43 av de innsatte var kvinner, også de fra lavtlønnede yrker, med en overvekt av tjenestepiker. Flere var vaskekoner, sypiker og vevere. Rundt halvparten av mennene var eller hadde vært gift, men kun ti av kvinnene var eller hadde vært gift. En av kvinnene var også skilt. Det var en overvekt av unge, ugifte kvinner blant de innsatte på tukthuset på kvinneavdelingen.

Den ugifte Karen Johnsdatter på 51 år hadde for mange år siden født et barn, kanskje helt alene, som døde. Om det var et uhell eller med vilje vet vi ikke, men hun ble arrestert og idømt straff på åtte år på tukthuset for barnemord. Hun hadde født i dølgsmål, i hemmelighet, og hadde ikke skaffet barnet nødvendig hjelp. I 1865 bodde Karen i det nordøstlige hjørnet av byen i Østre byens 36. kvartal som losjerende dagarbeider og mottok støtte fra fattigvesenet. Hun delte husholdning med Gurine Torjusen som også stod oppført som dagarbeider.[62]

60 år gamle Søren Gundersen jobbet som hugger og var gift med Trine Johanne Nilsdatter. De bodde sammen i byens Østre byens 3. kvartal. Søren hadde vært gift før og hadde seks barn. I fattigvesenets protokoll kan vi lese at *"Søren har været drikfeldig, paa tugthuset i 8 Maaneder & en annen Gang i 4 1/2 Aar, noget af denne tid paa Kristiania tugthus og paa bodsfængelset. I ædruelig tilstand snil, i beruset and ..."*[63] Det siste er uleselig, men kanskje Søren ble annerledes når han drakk og hans temperament hadde fått negative konsekvenser.

Peter Elias Larsen Kylling og konen Abigail Tønnesdatter hadde fem barn sammen. Den ene sønnen døde trolig av polio. De fikk utbetalt mye støtte av fattigvesenet over en lengre periode. De var begge "*hengivne til drik*" og hadde begge vært på "tvangen". Deres voksne datter var også på tvangen for kvinner. I tillegg til deres andre umoralske aktiviteter viser folketellingen i 1865 at de var skilt. Abigail er oppført som skilt og de bodde på to ulike adresser.[64] Barna bodde ikke lenger hos noen av dem, det er mulig at de ble bortsatt på grunn av foreldrenes oppførsel.

Samtidig som Sundt og andre kjempet for å få bukt med usedeligheten og dermed få has på fattigdommen, viser statistikken fra1866 at over halvparten av dem som mottok støtte var syke og/eller gamle. Mangel på arbeid går frem som årsak nummer to. Drikkfeldighet, og usedelighet i form av vanstell og uorden var en årsak til fattigdom hos en langt mindre gruppe av de fattigstøttede. Initiativet ved å begrense utbetaling av fattigstøtte som et dytt for å få folk i arbeid, kan ikke ha virket i stor grad. De fleste av de fattige var fattige på grunn av manglende evne til å arbeide, ikke på grunn av manglende vilje.[65]

Kvinnene

Det fantes fattige kvinner blant de syke, de psykisk syke, mødre med uekte barn og kvinner dømt for usedelighet. Men mange kvinner var fattige kun fordi de var enslige.

I følge Andreas Kiær som i 1876 ble direktør for Det Statistiske Centralbureau var familielivet og det kristne ekteskapet en ramme rundt det sunne livet, et liv uten fattigdom. Den arbeidende klassen levde godt, om de bare levde uten drikk og med sin familie. Bekjempelse av drikkfeldigheten og usedelighet ville også bekjempe fattigdom.[66] Med familielivet tenkte han også på de ugifte kvinnene som bodde sammen med familien, som han kalte for elskverdige tanter, som gav stor hygge til dem de levde med. Familien skulle være en kilde til fellesskap. Han så klare statistiske sammenhenger mellom ekteskapelig status og evnen til å lykkes i livet. Både antall selvmord, dødeligheten generelt, drikkfeldighet og kriminalitet var langt høyere hos de ugifte enn hos de gifte, selv om han måtte innse at for kvinnen kunne ekteskapet også føre til økt dødelighet som følge av svangerskap og fødsel.[67]

Av de 325 hovedpersonene som fikk støtte fra fattigvesenet i 1865, var 127 kvinner, ugifte, enslige med barn eller enker med eller uten barn. Det er omtrent dobbelt så mange som menn, hvor 66 ungkarer og enkemenn fikk støtte. Som tidligere nevnt var flere av de psykisk syke i byen kvinner enn menn. Flere av de enslige kvinnene er oppført som tjenestepiker eller yter tjenester og bor i bedre deler av byen, hos velstående borgere. Trolig fikk de ikke dekket sine utgifter ved sykdom hos mange av arbeidsgiverne, da dette er det en av årsakene til at de har mottatt støtte. Tjenestepikeyrket var dominert av unge jenter. Kårene tjenestejentene levde under var ofte svært dårlige, preget av lav betaling og lang arbeidsdag.[68]

I et av byens bedre strøk, i Vestre byens 12. kvartal jobbet 31 år gamle Birte Marie Olsdatter som tjenestepike hos kjøpmannen Johan Melchior Frøstrup. I 1864 fikk hun en datter som hun gav navnet Inger Marie sammen med Erik Eriksen fra Trondheim. Inntekten hun fikk for sitt arbeid var ikke nok til å forsørge seg selv og datteren og hun søkte fattigvesenet om penger til datterens forpleining. Under folketellingen bodde ikke lenger barnet hos henne, kanskje hun ikke fikk ha barnet hos seg av sin arbeidsgiver eller kanskje hun så det som en bedre løsning å sette barnet bort i pleie. I 1865 ble Birte Marie også innlagt på sykehus og fikk støtte i forbindelse med dette.[69]

Ikke alle de enslige kvinnene i fattigvesenets protokoll var tjenestepiker. Mange av dem var oppført med et yrke som viser at de forsøkte å livnære seg som enslige. Dette var ikke alltid en enkel oppgave. 46 år gamle Georgine Heiberg var ugift og arbeidet som vaskepike. Hun bodde i 1865 med sin mor Ingeborg, som var fattiglem, og fikk full støtte fra fattigvesenet. Sammen med dem bodde også deres fire år gamle pleiebarn Amalie. Noe støtte kan de ha fått for pleiedatteren, men da Georgine ble syk og ikke kunne arbeide, var ikke støtten for moren og pleiedatteren nok.[70]

I tillegg til jobb som vaskepike, var det vanlig for kvinnene å jobbe som sypike eller med andre former for håndarbeid. Flere av kvinnene ble oppført som "arbeider" "arbeidskone" noe som ofte betyr at de ikke hadde fast arbeid, men tok de jobbene de kunne få.[71] Noen av kvinnene har ikke oppført yrke eller inntekt, og det er uklart hvordan de klarte seg til livets opphold. Andre kvinner var, tross ung alder og tilsynelatende god helse, oppført som fattiglemmer, slik som den ugifte 36 år gamle Karoline Legsen, som bodde med sin mor, enken Ragne Legsen på 72 år, også oppført som fattiglem, og hennes ugifte søster Siri Legsen, 45 år.[72]

Ikke alle kvinner ble oppført med yrke i folketellingen i 1865. Først ved senere folketellinger ble det presisert at også kvinnenes yrke skulle føres. De mange bigeskjeftene kvinner spedde på husstandens inntekter med, som søm, rengjøring, småhandel og utleie, ble ikke nevnt i 1865.[73]

De gamle

Som analysene av fattigstatistikken viser var det ikke de usedelige eller de ugifte som mottok mest støtte fra fattigvesenet, til tross for at det var de som fikk mest oppmerksomhet. Det var alderdom og medfølgende sykdom som var hovedårsaken til at mange mottok støtte. Mangel på egen familie som kunne ta seg av dem, eller at familien ikke klarte å bidra så mye som nødvendig, førte til at man måtte søke støtte. Offentlig eldreomsorg eksisterte ikke annet enn via fattigvesenet. Mange kunne bo i eget hus og motta støtte, men en stor gruppe ble satt i privat pleie på fattigvesenets regning. Å ha en eldre person i privat pleie kunne være en utfordring. Den gamle kunne være syk eller mangle bevegelighet. I 1912 stod følgende i Aftenposten:

> *Og har en gammel fattig faat et værelse, er han eller hun aldrig tryg for at blive boende. Gamle folk er ofte puslete, trænger mere hjelp end yngre, og kan prøve sterke og friske menneskers taalmodighed. Og folk, som leier bort værelser, gjør det sjelden af næstekjærlighed. De taber derfor taalmodigheden med sine gamle leiere og er raske til at bede dem at flytte. De gamle føler derfor altfor ofte at de bor paa naade. Og livet, som kan være tungt nok for dem i forveien, bliver endnu tungere ved denne stadige frygt for opbrud, denne følelsen af at være fredløs paa jorden.*[74]

Selv om dette er skrevet på 1900-tallet gir det et godt bilde av hvordan eldre kunne oppleve det å være i privat pleie, også i 1865.

I Kristiansand var det flest eldre kvinner som stod som fattige i folketellingen av 1865, mange av dem enker. Av 87 som er oppført som at de er under fattigvesenet, var 35 enker. Til sammenligning var kun fire enkemenn. Bakgrunnen for den store andelen kvinner som mottok støtte fra fattigvesenet, har trolig flere årsaker. En av årsakene er at kvinner som hadde hatt et yrke, jevnt over hadde tjent langt dårligere enn menn, og derfor må ha hatt lite å sette til side til alderdommen. De gifte kvinnene hadde som regel vært avhengige av mannens inntekt, noe de mistet idet mannen døde. At de eldre enkene var

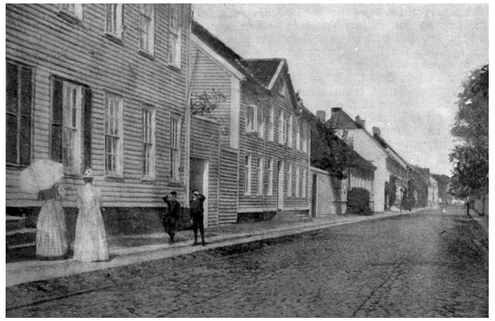

Østre Strandgate rundt århundreskiftet. Byens velstående bodde i store bypaléer i de to strandgatene.
Foto: Vest-Agder-museet.

den gruppen som i størst grad mottok støtte, var et fenomen som hadde holdt seg gjennom lang tid. Også i 1801 var det flest enker blant dem som var oppført som fattige i folketellingen, viser historiker Jan Henrik Munksgaards undersøkelser av folketellingen i Kristiansand i 1801.[75]

71 år gamle Elisabeth Zakariasdatter var enke og enslig. Hun kom egentlig fra Spind ved Farsund og bodde på sine eldre dager i Østre byens 15. kvartal. I alt bodde det 22 mennesker i huset sammen med henne, hun delte husholdning med matrosen Hans Olaus Aaninsen, hans kone og deres ett år gamle sønn. I følge folketellingen jobbet hun som tjener.[76] Det er mulig at hun, til tross for høy alder, så det som en mulighet for å få kost og losji, og kanskje en liten inntekt ved å jobbe som tjenestepike. Elisabeth var ikke alene om å fortsette å jobbe på sine gamle dager. For mange var det nok forbundet med skam å søke støtte og de jobbet så lenge som mulig for å klare seg selv. De eldre var ofte regnet som verdige fattige, fordi de i mange tilfeller var så syke eller skrøpelige at de ikke kunne arbeide, men etter loven av 1863 hadde de ikke ubetinget rett til støtte, slik som barn og psykisk syke.

Flere eldre kvinner ble fullt støttet av fattigvesenet. Den ugifte Anne Marie Olsdatter var 66 år i 1865 og under yrke i folketellingen samme år står det "*Nyder Fattigunderstøttelse*".[77] Hun bodde sammen med enken og arbeidskonen Gunhild Arnesen, med hennes to barn. Sannsynligvis fikk Gunhild en sum fra fattigvesenet for å ha Anne Marie boende hos seg, en inntekt som var kjærkommen for en enke med ansvar for to barn.

I Kristiansand var det rundt 1865 flere foreninger som skulle hjelpe de eldre kvinnene, og folketellingen viser to steder som huser kvinner. Flere eldre enker bodde hos "Stiftelsen Enken - Frøst" i Østre byens 8. kvartal, og seks ugifte eldre kvinner, samt to enker var stiftelseslemmer hos Stiftelsen "Ungdommens Underviisning og Alderdommens Hvile" også i Østre byens 8. kvartal. Her bodde de sammen med to almueskolelærere og deres familie.[78] Disse kvinnene mottok ikke støtte fra fattigvesenet ut fra protokollen, og det kan være de kom fra høyere lag i samfunnet. Slike foreninger var det flere av, og to som nevnes som viktig for byens mer ubemidlede var *Foreningen til omsorg for ældre ugifte damer* og *Foreningen til omsorg for ældre tyende af kvindekjønnet*.[79]

De fattige i Kristiansand – boligstruktur og plassering i Kvadraturen

I sin analyse av fattigstatistikken for perioden 1856 til 1866 skriver Sundt at det var langt større fattigdom i de store byene i enn andre steder i Norge. Jo tettere folk bodde sammen, jo mer nød og fattigdom.[80] Kristiansand var regnet som en av Norges syv store byer på denne tiden. Ved begynnelsen av 1800-tallet skrev Wergeland at mer enn halvparten av byens hus var små, uanselige hus med loft. Blant disse fantes mange hus som han omtalte mer som *hytter* med en dør og et vindu. Husene var så små at *"paa Hvis Tag den forbigaaende kan lægge sin Haand"*.[81] Slike hytter fantes det mange av i Østerbyen, der de ifølge Wergeland

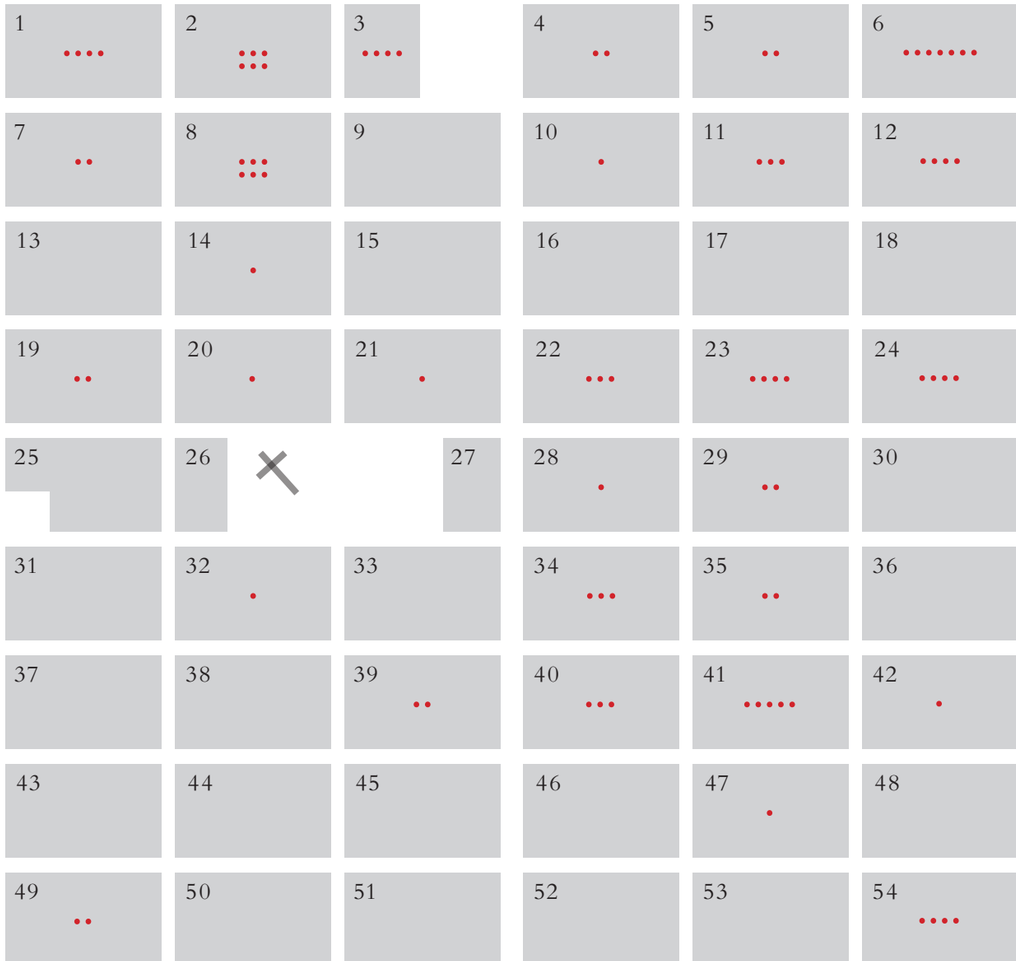

Illustrasjon basert på Jan Henrik Munksgaards undersøkelser av folketellingen i Kristiansand 1801. En prikk i kartet over Kvadraturen henviser til en person som er oppført som fattig i folketellingen i 1801. Illustrasjonen viser tydelig at mange av de fattige i Kristiansand bodde i den nordre og østlige delen av byen. I kvartalene i sør og vest bodde det langt færre. Det var allikevel ikke et skille i byen mellom hvor de velstående og hvor de fattige bodde. Det fantes fattige mennesker i mange av byens kvartaler.

naturlig hørte hjemme, samtidig som han skriver at også Vesterbyen hadde slike hytter innimellom de bedre hus. Hyttene skulle stamme fra tiden da Kristiansand ble grunnlagt, hvor de i hast ble satt opp for å gi ly til nye innbyggere.[82]

Det kan virke som at det nordøstlige hjørnet av byen var byens fattigstrøk. En undersøkelse av byens boliger i 1797 viser at kvartalene i byen ikke var ferdig utbygget. De 15 kvartalene som utgjør byens nordøstlige hjørne var også de som i branntaksten hadde lavest verdi, med en gjennomsnittlig verdi på under 150 riksdaler. I det sørøstlige hjørnet, i Vestre Strandgate og Østre Strandgate, kunne boligene ha verdi over 500 riksdaler. I kvartal 49 var det en gjennomsnittlig pris på 976 riksdaler, mens det i kvartal 16 i Østerbyen var gjennomsnittlig 64 riksdaler per bolig.

Det viser store forskjeller i bygningene i byen. For eksempel var en bolig i Vestre Strandgate verdsatt til 2200 riksdaler. Et hus i det nordøstlige hjørnet av kvadraturen, Posebyen, hadde så lav taksering som 20 riksdaler.[83] Husene hadde gjerne bare ett rom og kjøkken, og det må ha vært slike små hus Wergeland siktet til da han beskrev en Østerby med små hytter og skur. Gjennomsnittlig taksering på boligene i Kristiansand var 250 riksdaler, så det viser til en stor forskjell i enkelte menneskers levestandard. I Posebyen var de fleste boligene kun én etasje, mens de i vest i byen oftere var på to etasjer. Bolighusene i Østerbyen var sjelden malt, med små og få vinduer og dårlige hygieniske forhold. For igjen å sitere Wergeland, så var Posebyen *"ydmyg, maver, aaben, fuld af store Huller og liksom lurvet."*[84]

For å finne ut hvordan og hvor de fattige bodde i 1865, kan det være nyttig å se på en tilsvarende undersøkelse gjort av Munksgaard, med bakgrunn i folketellingen i 1801. I dette året bodde det 51 personer som benevnes som fattige i folketellingen, 33 benevnes som almisselemmer. Ved å plassere disse i byen viser det at de fleste fattige bodde øst og nordvest i Kvadraturen. Flere fattige bodde også i sørøst, og noen bodde i de bedre strøk i byen, i vest. Det er derfor ingen helt klare skiller i byen mellom fattig og rik. Munksgaard konkluderer med at det var en liten overvekt med mennesker som bodde i Posebyen som hadde problemer med å klare seg selv i 1801. Når det gjelder arbeidere, som var den store gruppen mennesker som søkte om støtte for en gang, men som ikke var avhengig av stadig hjelp, så bodde de hovedsakelig i Posebyen. Tomtene her var billigere og mindre verdt.[85]

Gjennom 1800-tallet utviklet byen seg og i følge *Beretning om Rigets Oeconomiske tilstand* for perioden 1861-1865 var det påfallende hvordan byens hus år for år ble bedre holdt. Byens innbyggere hadde begynt å se hensikten med istandsetting av byens mer forsømte gater, med tanke på sunnhet og helse, men det ble påpekt i beretningen at slikt arbeid ennå ikke var påbegynt.[86] Først senere i 1860-årene ble det gjort arbeider med å brolegge flere av byens gater. Den nordøstlige delen av byen var den mest fattige og mest forsømte i følge Steen og fikk bevilget penger til betydelige oppgradering av gatene. Beslutningen vakte reaksjoner og folk protesterte mot å bruke så mye penger i en del av byen *"hvor jeg og mine ikke setter vår fot"*.[87]

I 1859 brøt det ut brann i Kristian IVs gate 90. Store deler av den mest fattige bydelen nordøst, med 79 hus, gikk tapt. Over 1000 mennesker ble hjemløse. Kun én familie hadde tegnet forsikring på innboet. To måneder etter brannen flyttet de første familiene inn i nye hus, og etter to år skal hele strøket ha blitt bygget opp, med større og finere hus enn før.[88]

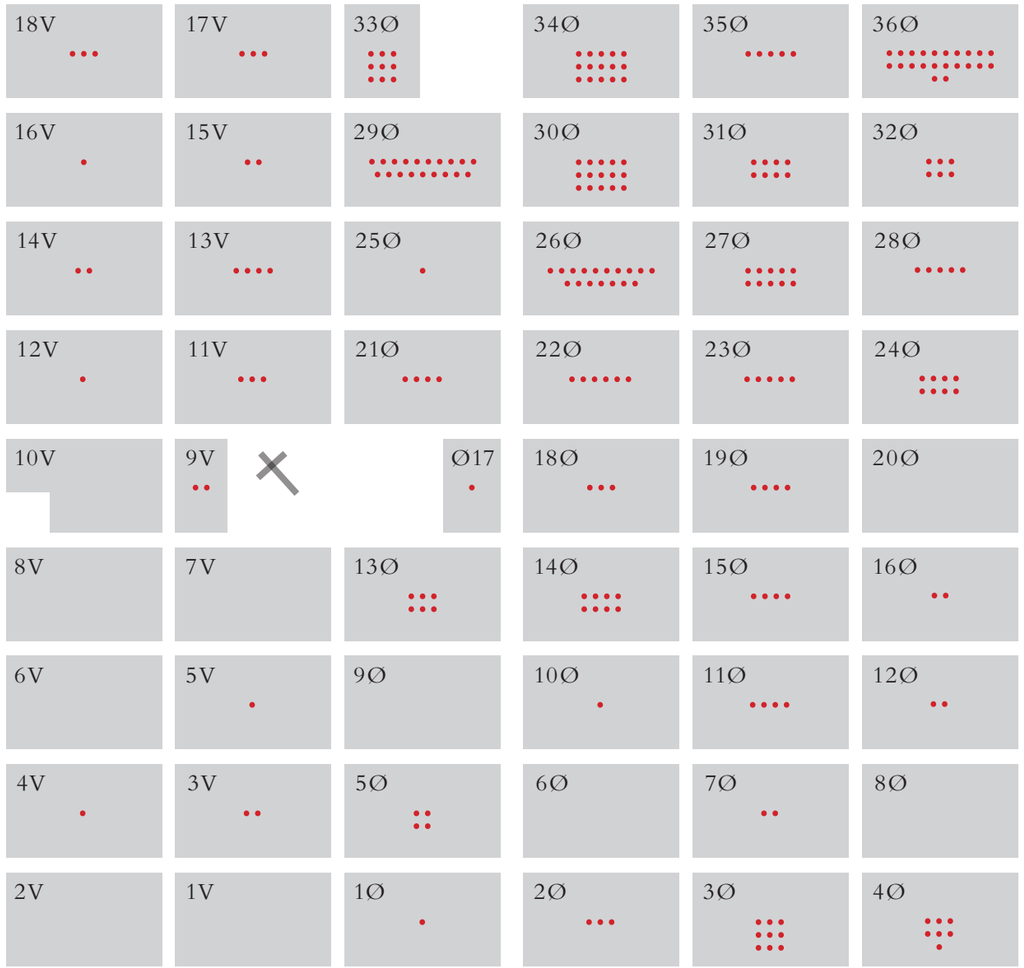

Fordelingen av personer som søkte og mottok støtte fra Kristiansands fattigvesen i 1865. Inndelingen i kvartaler i Kvadraturen følger inndelingen slik den var i 1865, da byen var delt i Vesterbyen og Østerbyen og kvartalene ble nummerert ut fra hvilken del av byen de lå i. Skillet mellom Vesterbyen og Østerbyen gikk i Kirkegaten. Det har ikke vært mulig å gjenfinne alle mottakerne av støtte fra fattigvesenet i folketellingen fra 1865, illustrasjonen viser 245 av 317 mottakere som var oppført i folketellingen med adresse i Kristiansand. Det er tydelig at det fremdeles slik som i 1801 var det nordøstlige hjørnet av Kvadraturen som var preget av fattigdom, med kvartal 36 som det kvartalet med høyest antall mottakere, hele 22 oppføringer. Men også andre kvartaler er representert. Flere av oppføringene i det sørøstlige hjørnet som var en mer velstående del av byen, er tjenestepiker som på grunn av sykdom eller annet søkte støtte. Det er viktig å huske at bak hver oppføring kunne det skjule seg store familier, slik at det faktiske antallet fattige i hvert kvartal var langt høyere enn illustrasjonen viser.

I 1865 var derfor den delen av byen som tidligere hadde vært preget av dårlig bebyggelse langt bedre enn tidligere. Sammenlignes bebyggelsen med Wergelands "hytter" var nok de nye husene bedre. Denne delen av byen var allikevel fremdeles preget av fattigdom og trangboddhet. Ved en boligundersøkelse i 1878 ble det gjennomgått 25 hus i øvre del av Østerbyen, også da ble dette sett på som det mest fattige området i byen. Husene hadde 2-16 værelser per hus og var bebodd av alt fra 2 til 12 familier. Det bodde 151 familier her, til sammen 612 personer. Hver familie hadde da 1 1/3 værelse og det var i gjennomsnitt tre familier pr kjøkken, samt gjennomsnittlig tre personer i hvert rom. I et eksempel fortelles det om et hus med 11 værelser og fire kjøkken at det bodde 12 familier der, til sammen 37 personer.[89]

I den tidligere nevnte fattigstatistikken ble det ført en egen tabell for måten de fattige ble forsørget. Med dette kommer det frem hvor mange som var i en form for pleie og hvor mange som eide sitt eget hus. I Kristiansand var ni personer oppført på legd, som i byene ville si at de var i en form for arbeidshus, 142 personer var i pleie ved bortakkordering, 893 bodde i egne hus og 155 personer var forsørget på annen måte. Totalt var det 1190 personer.[90] Mange var altså oppført i *eget hus,* noe som trolig vil si i et leieforhold, ikke som eier av et hus. Gjennomgang av fattigvesenets protokoll for 1865 viser at kun et fåtall er oppført som boende i sin egne eide bolig, et flertall leier rom i en bolig, men er oppført i en egen husholdning i folketellingen. De er altså ikke en del av noen andres husholdning.

Tordenskjoldgate – en fattiggate?

Tordenskjoldgate het tidligere Hospitalsgaten etter hospitalet som stod i nettopp denne gaten. Først i 1877 ble navnet endret til Tordenskjolds gate.[91] På 1700-tallet var gaten lite bebygd på den sørlige siden. Den vestlige delen mot Persillestredet hadde en husrekke i det vestligste kvartalet, men videre bortover gaten var det lite bebyggelse. Dette kvartalet brant i byens første bybrann i 1734. Nye hus ble bygget opp med offentlige midler, men de var små, med gavlen ut mot gaten og med kun få værelser og kjøkken.[92] De ble av Wergeland omtalt som provisoriske skur og hytter.[93] Videre østover i Tordenskjolds gate stod hospitalet, med en gressløkke og fattigkirkegården. Den østligste delen mot nord var delvis bebygget, men det bodde få mennesker i Tordenskjoldgate på 1700-tallet.[94]

Gaten var en av de siste gatene i byen som ble brolagt på 1860-tallet, noe som henger sammen med at det bodde få mennesker her, men det var nok også medvirkende til hvem som bodde i denne gaten. Mangel på brostein gjorde at sanden i gaten blåste opp i hauger og inn i husene. Det fortelles at det kunne blåse så mye sand at store hauger samlet seg i gatene og folk måtte skuffe sanden bort. Politimesteren oppfordret alle som hadde behov for sand til å gå og hente fra haugene i "Hospitalsgaten". Gaten var lite gunstig å bo i ved tungt regnfall eller under snøsmeltning, da kom det mengder av vann ned fra Baneheia og ned i gaten.[95]

Tordenskjolds gate var en av de såkalte sandgatene og omtales flere ganger som stedet hvor fattige holdt til. For eksempel fortelles det at det var en skikk i julen at de fattige tok på seg sine styggeste filler og gikk i store flokker fra Sandgatene til de rike borgeres hus, hvor de fikk utdelt mat ut fra vinduene. "*Jeg har ofte sett flere hundreder av sådanne pjaltede og elendige skikkelser forsamlede utenfor våre vinduer, hvor de under hyl og spetakel formelig stredes om de av tjenere til dem utstrakte brød*" fortalte en innbygger. [96]

I tillegg til dårlig standard på gaten og husene, lå mange av byens fattiginstitusjoner her. Hospitalet

Tordenskjolds gate 20 og 24. Huset på hjørnet er av nyere dato, men det er trolig at de to gavlhusene er bygget på samme tid.
Foto: Vest-Agder-museet.

og senere Dollhuset, de fattiges kirkegård, sykehuset som tidligere hadde vært et av byens fattighus, et av barneasylene lå også her. Gaten må ha vært preget av disse institusjonene, men ville det si at byens fattige også bodde i denne gaten fremfor andre i Kristiansand? En gjennomgang av hvor de fattige hadde oppført adresse i fattigvesenets protokoll i 1865 viser at dette langt på vei stemmer, men at de fattige stort sett bodde i den østlige delen av Tordenskjolds gate og Kristian IVs gate. Kvartalet som hadde størst andel av mennesker som mottok fattigstøtte i 1865 var Østre byens 36. kvartal.

Tordenskjolds gate 20

Et av husene som en gang stod i Tordenskjolds gate er i dag på Kristiansand museum. Tordenskjolds gate 20 stod i den vestlige delen, i Persillestredet. Det lille huset ble fredet i 1920 og flyttet til museet i 1958.

Huset er en enkel bolig, hvor man kommer inn i en smal gang som leder inn i en liten stue med to vinduer. Bak stuen er et kjøkken, med utgang til bakgården. En smal trapp leder opp til to rom på loftet. Huset har en uvanlig form, sammenlignet med byggeskikken i Kristiansand, da det er bygget med gavlen ut mot gaten. Det lille huset på 39 kvadratmeter har hatt mange beboere, men i 1865 bodde det hele 12 mennesker i huset. Eieren av

Tordenskjolds gate 20 står nå på Kristiansand museum og skal forestille hjemmet til en bjelkehugger og hans familie. De hadde få midler og lite plass, så et av barna måtte sove i kommodeskuffen. Kanskje det var noe lignende i 1865, da hele 12 mennesker bodde i huset.
Foto: Tonje Tjøtta.

huset var tømmermann Torkild Aslagsen, 71 år. Sammen med ham bodde konen Signe på 75 år og deres sønn Gunvald som var 30 år og matros. I tillegg hadde de flere losjerende; Syvert Olsen 29 år og sjømann, med konen Anne, 30 år, og deres fire barn mellom 10 og 1 år. Enken Inger Jørgine Jeremiassen, født Hansdatter Toft fra Mandal på 59 år, var oppført som fattiglem, Johan Jørgen Olsen, en matros på 19 år og Johan Thorkild Olsen en gutt på åtte år på pleie hos huseiernes familie.

På 1700-tallet skal huset ha bestått av kun ett rom og kjøkken og var tømret i én etasje, som så mange av byens hus var på denne tiden.[97] I første del av 1800-tallet skal det ha blitt bygget på et loft, dette er beskrevet som mørkeloft i branntaksten fra 1846. Loftet ble først innredet i 1868 ifølge videre branntakster. I 1868 ble huset beskrevet som "en En-Etages bygning af Tømmerlaft, beliggende med sit nordre Bryst langs Hospitalgaden". Huset var panelt på ytterveggen som vendte ut mot gaten. Panelet var malt og det var teglstein på taket. Det ville i så fall bety at alle 12 som bodde i huset i 1865 i utgangspunktet bare hadde én etasje til å bruke. Trolig stemmer ikke det. I branntaksten 1868 står det at rommet i den nordre delen av loftet, altså med en gang man kommer opp trappen fra kjøkkenet, var et panelt værelse, resten av loftet var ett rom. Hele loftet kalles mørkeloftet.[98] I 2016 ble det utført dendrokronologiske prøver av

Tordenskjolds gate 20, og etter analyser av flere prøver fra ulike steder i huset, ser man at det er to hovedtidspunkt for felling av bygningstømmeret. Flere av stokkene er felt i 1732-33 og 1798. Det er ikke entydig ut fra rapporten at det ble bygget på i høyden i 1798, da det ikke er et årskille mellom de nedre stokker og de øvre stokker.

Det er sannsynlig at de 12 menneskene som bodde i huset i 1865 hadde hele huset på halvannen etasje til disposisjon. Det er allikevel svært lite plass for flere familier, med kun ett kjøkken på deling. Tordenskjolds gate 20 er et synlig bevis på trangboddheten i Kvadraturen, og på hvordan en familie tok inn både et barn og en enke på pleie, muligens for å spe på en ellers liten inntekt. Det viser også hvordan menneskene som var på pleie, kunne leve under svært kummerlige forhold, hvor man kanskje var i veien for alle de andre menneskene i huset, med mangel på privatliv og evne til å bestemme over egen hverdag.

Avslutning

Sundt konkluderte i sin analyse av fattigstatistikken at størstedelen av dem som hadde mottatt støtte av fattigvesenet, klarte seg selv i noen grad. De bodde i egne hus, noe som ofte betydde at de leide, eller søkte tilhold hos slektninger. Andre måtte oppgi sin egen uavhengighet og bli fullt støttet av fattigvesenet. De kunne også bli plassert i private boliger, hvor de måtte innrette seg etter reglene i huset de var i. De kunne også forventes å måtte delta i forefallende arbeid, slik det ble forventet av de som bodde på ulike arbeidsanstalter eller i tukthus.

> *"Atter andre Fattige befinde sig i en saadan yderlig Tilstand af Hjælpeløshed, at de ikke engang kunne røgte sig selv, saasom Alderdoms svage, Sindssyge samt spæde Børn, og disse gaar det ikke an at lægge paa Lægd, da de vilde foraarsage altfor megen Uleilighed i Husene, hvorfor man maa tinge dem ind til Familier, som findes villige til at tage imod dem for Betaling. Samme Slags Forsørgelse maa ogsaa ofte tilveiebringes for ældre Børn, som savne et godt og naturligt Hjem, og hvis Opdragelse det ikke kunde ventes at gaa godt med, om de lagdes paa Omgangs-Lægd eller fik nogle Ugers Ophold i hvert Hus inden en vis Kreds".*[99]

Sundts konklusjon gjelder også for Kristiansand. De fleste som søkte støtte mottok støtte kun én gang eller ved enkelte anledninger i livet, som ved sykdom. De klarte seg selv i stor grad, men opplevde utfordringer i livet som gjorde at det de hadde, ikke var nok. Det viser at mange av disse levde på et minimum, hvor et sykehusopphold, dødsfall i familien eller behov for klær til konfirmanten i huset fikk dem til å søke støtte fra det offentlige. Men mange var også i situasjoner hvor de måtte motta støtte mange ganger, andre mottok regelmessig støtte og var såkalte fattiglemmer. Byen hadde mange mennesker som trengte mer enn bare et rom, som var i privat pleie, hvor pleiegiverne mottok en liten sum fra fattigvesenet som godtgjørelse. Mange av disse var enslige kvinner, psykisk syke eller enker, noen hadde fått barn utenfor ekteskapet og jobbet i lavtlønnede yrker. At en familie fra lavere lag i samfunnet tok inn en eldre enke for å spe på inntekten, slik som i Tordenskjolds gate 20, var slett ikke uvanlig. Enken Inger Jørgine var en av mange som henne og et godt bilde på de fattige i Kristiansand rundt 1865.

Kilder

IKAVA = Interkommunalt arkiv i Vest-Agder
DA = Digitalarkivet
SAK = Statsarkivet i Kristiansand

Upubliserte kilder

Folketelling for 1865 Kristiansand. DA
Fattigvesenets protokoll 1.-3. avdeling 1863-1865 IKAVA
Protokoll for fattigvesenets lemmer på sykehus 1857-1872 IKAVA
Journalsaker fattigvesenet, Innkomne skrivelser jnr. 16-502 1865 IKAVA
Journalsaker fattigvesenet, Innkomne skrivelser jnr. 506-744 1865 IKAVA
Radesyken på Sørlandet. http://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Kristiansand/Nettutstillinger/Litt-av-hvert/Radesyken. Oppsøkt 02.08.2016
Transkribert branntakst Tordenskjolds gate 20. I arkivet på Kristiansand museum. Original på SAK

Publiserte kilder

A. No. 2. Fattig-statistik for 1866. Departementet for kirke- og undervisningsvesenet. Kristiania 1868. Digitalt tilgjengelig på https://www.ssb.no/a/histtat/nos/nos_i_a2_1866.pdf, oppsøkt 04.07.16.

C. No. 2. Beretning om Rigets Oeconomiske tilstand aarene 1861-1865. Departementet for det indre Kristiania 1869. Digitalt tilgjengelig på https://www.ssb.no/a/histtat/nos/nos_i_c2_1861-65_ii.pdf, oppsøkt 05.07.16.

Koren, Elisabeth. (2003). *En trusel for selve samfundene: Venerisk sykdom: tiltak, medisinsk forståelse og moraldebatt i Norge 1880-1927*. Upublisert masteroppgave i historie. Universitetet i Bergen.

Olsen, Ann-Magritt. (2014). *En undersøkelse av eldre ubemidlede kvinners levekår i Kristiania rundt århundreskiftet 1900*. Upublisert masteroppgave i historie Institutt for arkeologi, historie og konservering Universitetet i Oslo.

Litteratur

Leewy, Karl. (1980). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider. Bind 5: Vestre Strandgate*. Kristiansand.

Leewy, Karl. (1980). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider. Bind 10*. Kristiansand.

Munksgaard, Jan Henrik, Inger Johanne Mæsel og Knut Mæsel. (2009). *Rusleturer i Kvadraturen 5: Vestre Strandgate, Vesterhavnen, Folkeskoler i Kvadraturen*. Kristiansand.

Munksgaard, Jan Henrik, Inger Johanne Mæsel og Knut Mæsel. (2011). *Rusleturer i Kvadraturen 7: Under Baneheia*. Kristiansand.

Munksgaard, Jan Henrik, Inger Johanne Mæsel og Knut Mæsel. (2015). *Rusleturer i Kvadraturen 11: Posebyen del 2*. Kristiansand.

Roll-Hansen Hege. "Verdige og uverdige. Fattigstatistikk mellom økonomi og moral". *Samfunnspeilet* 2/2002. http://www.ssb.no/a/samfunnsspeilet/utg/200202/01/. 26.06.2016

Steen, Sverre. (1948). *Kristiansands historie: I fredens århundre 1814-1914*. Grøndahl & søn Oslo.

Wergeland, Nicolai. (1963). *Christiansands beskrivelse*. Skrifter utgitt av Kristiansand museum nr1. Universitetsforlaget Kristiansand.

Noter

1. I artikkelen vil ikke Kristiansand sammenlignes med andre norske byer. Hensikten er å trekke frem de fattige i Kristiansand, ikke vurdere byens fattige grupper i lys av annen statistikk fra resten av Norge.
2. Steen 1947, 186-187, 192, 195.
3. Beretning om Rigets Oeconomiske tilstand 1869, s. 4, 13-14.
4. Steen 1947, s. 224-225.
5. Steen 1947, s. 113.
6. Steen 1947, s. 199.
7. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 7.
8. Steen 1947, s. 109.
9. Steen 1947, s. 111.
10. Steen 1947, s. 111.
11. Olsen 2014, s. 40.
12. Avdeling er fattigvesenets egen betegnelse på de ulike gruppene. Fattigvesenets protokoller er delt inn i ulike protokoller for ulike "avdelinger".
13. Olsen 2014, s. 41.
14. Roll-Hansen 2002, s. 2.
15. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 100.
16. Steen 1947, s. 110.
17. Steen 1947, s. 120.
18. Munksgaard 2009, 193. Steen 1947, 112. Lewy bind 5 1980, s. 139.
19. Lewy bind 5 1980, s. 140.
20. Steen 1947, 115-116, Munksgaard 2009, s. 194-195.
21. Nr. 684. Fattigvesenets protokoll. (Protokollen er ikke sidenummerert, det henvises til protokollnummer.)
22. Steen 1947, s. 117, 321.

23. Steen 1947, s. 165.
24. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 101.
25. Nr. 465. Fattigvesenets protokoll.
26. Nr. 691. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
27. Steen 1947, s. 103-104.
28. Steen 1947, s. 105.
29. Steen 1947, 106, Munksgaard 2011, s. 198-200.
30. Wergeland 1963, s. 102.
31. Wergeland 1963, s. 377.
32. Wergeland 1963, s. 102.
33. Nr. 111. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
34. http://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Kristiansand/Nettutstillinger/Litt-av-hvert/Radesyken.
35. Nr. 442. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
36. Nr. 753. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865. Protokoll for fattigvesenets lemmer på sykehus.
37. Steen 1947, s. 107-108.
38. Steen 1947, s. 108.
39. Nr. 878 og 879. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865
40. Nr. 304. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865
41. Nr. 675. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865
42. Roll-Hansen 2002, s. 5.
43. Roll-Hansen 2002, s. 3.
44. Roll-Hansen 2002, s. 3.
45. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 124.
46. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 101.
47. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 102.
48. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 123-124.
49. Nr. 563. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865
50. Nr. 287. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865
51. Roll-Hansen 2002, s. 5.
52. Roll-Hansen 2002, s. 5.
53. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 23.
54. Steen 1947, s. 114-115, 165-166.
55. Nr. 185. Fattigvesenets protokoll.
56. Roll-Hansen 2002, s. 5.
57. Roll-Hansen 2002, s. 5.
58. Roll-Hansen 2002, s. 6.
59. Munksgaard 2015, s. 16.
60. Se Roger Tronstads artikkel om dette emnet
61. Munksgaard 2015, s. 17.
62. Nr. 805. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
63. Nr. 670. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
64. Nr. 428. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
65. Roll-Hansen 2002, s. 4.
66. Roll-Hansen 2002, s. 5.
67. Roll-Hansen 2002, s. 4.
68. Olsen 2014, s. 34.
69. Nr. 750. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
70. Nr. 765. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
71. Munksgaard 2015, s. 15.
72. Nr. 399 og 853. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
73. Olsen 2014, s. 11.
74. Olsen 2014, s. 23.
75. Munksgaard 2015, s. 18.
76. Nr. 209. Fattigvesenets protokoll. Folketelling 1865.
77. Folketelling 1865.
78. Folketelling 1865.
79. Beretning om Rigets Oeconomiske tilstand 1869, s. 14.
80. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 90.
81. Wergeland 1963, s. 94.
82. Wergeland 1963, s. 12.
83. Munksgaard 2015, s. 19-20.
84. Munksgaard 2015, s. 20-21s.
85. Munksgaard 2015, s. 21-22.
86. Beretning om Rigets Oeconomiske tilstand 1869, s. 4, 14.
87. Steen 1947, s. 306.
88. Steen 1947, s. 204-206.
89. Steen 1947, s. 344-345.
90. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 23.
91. Lewy Bind 10 1980, s. 119-120.
92. Munksgaard 2011, s. 56.
93. Wergeland, 12.
94. Lewy Bind 10 1980, s. 121.
95. Lewy Bind 10 1980, s. 121.
96. Steen 1947, s. 110.
97. Lewy Bind 10, 1980, s. 134.
98. Transkribert branntakst i arkivet på Kristiansand museum.
99. A. No. 2 Fattig-statistik for 1866 1868, s. 97.